

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ (15ος - 18ος αι.)

Δοκίμιο ερμηνείας θεσμών και γεγονότων

Ως τα 1980 μία λεπτομερής βιβλιογραφική καταγραφή για τον ελληνισμό της Βενετίας αριθμούσε 403 τίτλους. Επρόκειτο για μνεία δημοσιευμάτων πάνω σε γενικά και ουσιώδη ζητήματα της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής παρουσίας στην πρωτεύουσα της Γαληνότητας. Ειδικότερα έργα αναμένεται να περιληφθούν σε δεύτερη προσπάθεια¹. Στους εν λόγω, λοιπόν, τίτλους των μελετών μάταια θα αναζητήσει κανείς κάποιον σχετικό με το αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Αρνητικό είναι το αποτέλεσμα και από την αναζήτηση στις ευάριθμες μελέτες, για το ίδιο θέμα πάντα, που κυκλοφόρησαν μετά το 1980².

Η δυσκολία στην ανεύρεση της ειδικής εργασίας έχει την εξήγησή της: ο μελετητής δεν μπορεί να απομονώσει τα κομμάτια μιας πυκνότατα υφασμένης σύνθεσης γεγονότων, προσώπων και θεσμών, χωρίς τον κίνδυνο αντιφάσεων ή κατάρρευσης της επιχειρούμενης ερμηνείας. Γι' αυτό και πολλά τεκμήρια που ενδιαφέρουν εδώ ανευρίσκονται διάσπαρτα σε ευρύ-

1. Μ. Ι. Μανούσακας, Βιβλιογραφία του Ελληνισμού της Βενετίας. Μέρος Α': Γενικά, *Θησαυρίσματα* 10 (1973) 7-87· ο ίδιος (με τον ίδιο τίτλο, και:) Συμπλήρωμα (1973-1980), *αυτόθι* 17 (1980) 7-21.

2. Μεταξύ άλλων βλ. την αυτοτελή πραγματεία της Fani Mavroidi, *Aspetti della società veneziana del '500. La Confraternita di S. Nicolò dei Greci*, a cura di Pietro Piccinini, Ravenna 1989· πρβλ. και το γενικό έργο της Brunehilde Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia. 1300-1500*, Roma 1997, σ. 288-302 (για τους Έλληνες· αγνοεί νεότερες εργασίες, από την ελληνική κυρίως βιβλιογραφία). Βλ. επίσης τα ενημερωτικά άρθρα του Renato D'Antiga, *La comunità greco-ortodossa di San Giorgio in Venezia*, στον τόμο: *Presenze ebraico-cristiane nelle Venezie*, Vicenza 1993, σ. 83-98, και: *La fondazione della metropoli greco-ortodossa d' Italia*, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, n.s., 49-50 (1995-1996) 201-219.

τερα έργα, με τα προτερήματα ή τα μειονεκτήματα που καθένα παρουσιάζει.

Θα εκμεταλλευθώ τις μαρτυρίες που οι δημοσιευμένες πηγές προσφέρουν, θα στηριχθώ με ευγνωμοσύνη στις ορθές διαπιστώσεις προγενέστερων ερευνητών και θα καταθέσω, όχι και με τόση σιγουριά, τη δική μου αναστήλωση του παρελθόντος.

Ο σκεπτικισμός μου οφείλεται στους εξής λόγους: α) το υπό εξέταση θέμα δεν εμφανίζεται σε μια γραμμική, διαχρονική και εύκολα αναγνώσιμη παράσταση· διαπλέκεται με παράγοντες έξω από τον συνήθη, περίπλοκο βέβαια και αυτόν, ελληνικό και βαλκανικό χώρο· β) οι πηγές, ακόμη και αν είναι συνεχείς, εμπεριέχουν σιωπές, ευνόητες ή και ανεξήγητες, ύστερα από το πέρασμα άλλωστε τόσων αιώνων· γ) οι περισσότεροι από τους προηγηθέντες συγγραφείς, αλλά και ο γράφων, δεν είναι απαλλαγμένοι από συναισθηματισμούς που μπορούν να αλλοιώσουν τις τελικές κρίσεις ή τα συμπεράσματά τους.

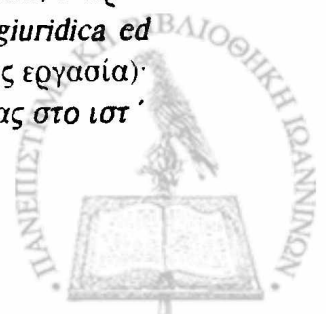
Θα ξεκινήσω από μερικές, πρωταρχικές νομίζω, διευκρινίσεις, χρονικές και ποιοτικές, ως προς την επιλογή των γεγονότων. Ας μου επιτραπεί, μέσα στα συμβατικά πλαίσια του προσδιορισμού των ιστορικών τομών, να διακρίνω τρεις φάσεις στη διαμόρφωση των σχέσεων της ελληνικής κοινότητας με το οικουμενικό πατριαρχείο:

α) Από τις αρχές του 15ου αι. ως τα 1540 περίπου· β) από το 1540 ως το 1712· γ) από το 1712 ως τα τέλη του 18ου αι. Ποιά τα ιδιαίτερα γνωρίσματα που δικαιολογούν τις εν λόγω διακρίσεις;

A. Η «απουσία» του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (15ος αι. - 1540)

Οι τεκμηριωμένες μελέτες του Ιωάννη Βελούδου, του Bartolomeo Cecchetti, του Νίκου Μοσχονά, του Giorgio Fedalto κυρίως και της Φανής Μαυροειδή¹ πείθουν ότι οι Έλληνες της Βενετίας, και πριν και μετά τον

1. Ιωάννης Βελούδος, *Ελλήνων ορθοδόξων αποικία εν Βενετία*, έκδοσις δευτέρα, Βενετία 1893 (φωτογραφική επανεκτύπωση, Αθήναι 1964)· Bartolomeo Cecchetti, *La Repubblica di Venezia e la Corte di Roma nei rapporti della religione*, Venezia 1874, σ. 455-473 (Greci), τ. 2 (Documenti), Venezia 1874, σ. 349-368· Νικ. Γ. Μοσχονάς, *I Greci a Venezia e la loro posizione religiosa nel XV° secolo. Studio su documenti veneziani, O Ερα-νιστής 5* (1967) 105-137· Giorgio Fedalto, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI*, Firenze 1967 (θεμελιώδης εργασία)· Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ιστ' αιώνα*. Έκδοση του β' μητρώου εγγραφών (1533-1562), Αθήναι 1976.

Νοέμβριο του 1498, όταν ιδρύεται η Αδελφότητα (Confraternita ή Scuola) του S. Nicolò, δεν χρειάστηκαν κανενός είδους βοήθεια από την Κωνσταντινούπολη. Απ' όσο ξέρω, καμιά μαρτυρία δεν έχει σωθεί που να πιστοποιεί την αναζήτηση ή παροχή υποστήριξης, πνευματικής ή πολιτικής, των Ελλήνων αυτών εκ μέρους του οικογενειακού πατριαρχείου.

Μια τέτοια διαπίστωση, όσο παράξενη και αν ακούγεται σήμερα, έχει την εξήγησή της. Οι Έλληνες, ως κάτοικοι και υπήκοοι της Βενετίας, υπάγονταν στους νόμους και τις διατάξεις του κοσμικού αυτού κράτους. Το κατ' εξοχήν όργανο της ασφάλειας και συγκέντρωσης των μυστικών κρατικών πληροφοριών, το Συμβούλιο των Δέκα (Consiglio dei Dieci), επέτρεπε ή όχι τη λειτουργία των θρησκευτικών Αδελφοτήτων¹, παραχωρούσε ή ανακαλούσε την άδεια για την εκπλήρωση των εκκλησιαστικών υποχρεώσεων των ορθοδόξων στην πόλη της Βενετίας². Το «*placet*» για την ίδρυση της Αδελφότητας του S. Nicolò εκδόθηκε από το Consiglio dei Dieci, προς το οποίο οι Έλληνες εκφράζουν τη νομιμοφροσύνη τους³. Έπειτα, η Κωνσταντινούπολη βρίσκεται εκατοντάδες χιλιόμετρα πιο μακριά από την παπική αυλή της Ρώμης. Ο πάπας, σε αगाστή συνεργασία, την εποχή αυτή τουλάχιστο, με τις βενετικές αρχές, προχωρεί με ευνοϊκές διαθέσεις στη ρύθμιση εκκρεμοτήτων που ταλανίζουν τον ελληνικό πληθυσμό της πόλης. Να υπενθυμίσω τη σημαντική παρέμβαση του ελληνικής καταγωγής καρδινάλιου και λατίνου (όχι ορθόδοξου) πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ισιδώρου Κιέβου για την παραχώρηση ξεχωριστού ναού στους Έλληνες της Βενετίας. Ήταν μία ενέργεια κεφαλαιώδους σημασίας που υποστηρίχτηκε από τον πάπα και τον βενετό πατριάρχη, ενώ επικυρώθηκε από τη βενετική Γερουσία την 18.6.1456⁴. Στο κείμενο της απόφασής της γίνεται λόγος για «*ecclesia, in qua grece Greci presbiteri divina officia celebrare possint*», για τον ρόλο του πατριάρχη της Βενετίας,

1. Μαυροειδή, ό.π., σ. 7, όπου και βιβλιογραφία (=Μανροϊδί, *Aspetti*, σ. 11-13).

2. Πρβλ. τα 12 έγγραφα-αποφάσεις του Συμβουλίου των Δέκα, των ετών 1412-1487, που εξέδωσε ο Μοσχονάς, ό.π., σ. 126-137.

3. Βελούδος, *Αποικία*, σ. 15· Fedalto, *Ricerche*, σ. 41.

4. Το έγγραφο (στην πλήρη μορφή του) το εξέδωσε, με πλούσια σχόλια, ο Μ. Ι. Μανούσακας, Η πρώτη άδεια (1456) της βενετικής Γερουσίας για το ναό των Ελλήνων της Βενετίας και ο καρδινάλιος Ισιδώρος, *Θησαυρίσματα* 1 (1962) 109-118· ενδιαφέρουσα η ανάλυση από τον Fedalto, ό.π., σ. 29-34.

για το «μέγα πλήθος των Ελλήνων» που διαβιώνουν «in hac civitate catholice sub obedientia Sancte Romane Ecclesie»¹.

Πουθενά η παραμικρή μνεία του ορθόδοξου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Όλοι οι άλλοι παράγοντες και οι αρχές παρούσες. Ο μοναδικός απών ήταν εκείνος. Και τούτο, γιατί, απλούστατα, η παρουσία του δεν ήταν αναγκαία ούτε και θα συνέβαλλε στη λύση των αιτημάτων των Ελλήνων. Όχι γιατί οι τελευταίοι πέρασαν στην πνευματική δικαιοδοσία της Ρώμης. Κάθε άλλο. Είναι τα χρόνια που η νομοκανονική φόρμουλα για την ένωση των Εκκλησιών, κατά το *decreto* της φλωρεντινής συνόδου, γινόταν αποδεκτή εκ μέρους της Ρώμης, της Βενετίας, αλλά και των ορθοδόξων, εφόσον δεν τους εξητείτο επιμόνως η υπογραφή ομολογίας πίστεως, που κι αυτή με τον καιρό είχε καταντήσει ένα χαρτί τυπικό.

Και στη Ρώμη και στη Βενετία, με εξαίρεση ελάχιστες περιπτώσεις, επικρατούσε ένα κλίμα εμπιστοσύνης απέναντι στα θρησκευτικά φρονήματα των ορθοδόξων. Οι φωνές διαμαρτυρίας του πατριάρχη της Βενετίας, με το συντηρητικό και άκαμπτο πνεύμα του κανονικού δικαίου, αμβλύνονταν χάρη στις κατευναστικές παρεμβάσεις του παπικού νουντσίου και στις εξισορροπητικές ενέργειες των βενετικών αρχών². Πρόκειται για καταστάσεις αρκετά γνωστές, στις οποίες θα ήταν κουραστικό να επιμείνει κανείς.

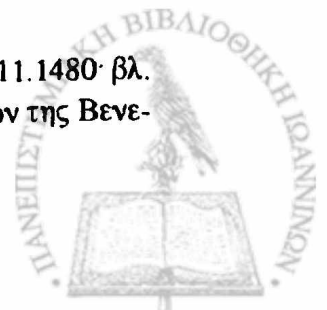
Περιορίζομαι, λοιπόν, να υπενθυμίσω ότι και πριν από το 1498, οι Έλληνες διάλεγαν τον εφημέριό τους, τον πρότειναν στον πάπα, ο οποίος και τον διόριζε, ενημερώνοντας σχετικά τον πατριάρχη της Βενετίας. Οι βούλες των παπών Σίξτου Δ' (της 24.9.1473 και 10.11.1480) και Ιννοκεντίου Η' (της 4.6.1485), αναφερόμενες στον ιερέα και κωδικογράφο Ιωάννη Ρώσο³, αποδεικνύουν τα διαδοχικά στάδια διαδικασίας και εξάρτησης του έλληνα κληρικού. Ήταν δηλ. ένα πρόσωπο κοινής αποδοχής εκ μέρους των ελλήνων κατοίκων, του πάπα, του πατριάρχη της Βενετίας και φυσικά του Συμβουλίου των Δέκα.

Οι ανωμαλίες και οι σκληρές αντιπαραθέσεις δημιουργούνταν από τη στιγμή που ο ενδιαφερόμενος ιερέας αποτελούσε *persona non grata* σε κάποιον από τους προαναφερθέντες παράγοντες. Και δεν υπήρξαν λίγες οι

1. Μανούσακας, ό.π., σ. 113.

2. Λεπτομέρειες στου Fedalto, ό.π., σ. 41-43, 53-69.

3. Fedalto, ό.π., σ. 35-36, 120-121 έγgr. αρ. V της 24.9.1473, αρ. VI της 10.11.1480· βλ. επίσης Γ. Σ. Πλουμίδης, Αι βούλλαι των παπών περί των Ελλήνων ορθοδόξων της Βενετίας (1445-1782), *Θησαυρίσματα* 7 (1970) 236-237 (βούλα της 4.6.1485).

έριδες και οι εμπαιθείς αναστατώσεις ανάμεσα στους Έλληνες ως προς την επιλογή του εφημερίου¹.

Όλα αυτά τα αναφέρω, για να τονίσω και πάλι την απουσία του ορθόδοξου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως από τις πρωτογενείς και θεμελιώδεις διεργασίες της σύστασης της ελληνικής παροικίας ή κοινότητας της Βενετίας. Η διαπίστωση γίνεται εδώ, για να διευκολύνει την ερμηνεία όσων θα ακολουθήσουν.

Οφείλω όμως να διευκρινίσω από τώρα ότι το πατριαρχείο δεν είχε εγκαταλείψει από αδιαφορία το ποίμνιο της Βενετίας. Και πριν από το ενωτικό *decreto* του 1439², αλλά κυρίως μετά το 1453, το κέντρο της ορθοδοξίας αντιμετώπισε βαθύτατες εσωτερικές κρίσεις, δοκιμάστηκε από ισχυρούς κραδασμούς θρησκευτικής και πνευματικής διχοστασίας, στο τέλος διαλύθηκε και ανασυστάθηκε ανταποκρινόμενο υποχρεωτικά στις απαιτήσεις των νέων κυριάρχων, των Τούρκων· πέρασε δηλ. σε μια σκληρή και μακρόχρονη αιχμαλωσία. Φυσικά, στα πρώτα χρόνια, ως το 1500 τουλάχιστο, η ανασυγκρότηση και η οργάνωση δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν και τόσο αξιολήπτες³.

Επίσης, το διεθνές σκηνικό και οι διπλωματικές σχέσεις των Οθωμανών με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, ιδίως με τη Βενετία και το παπικό κράτος, εκμηδένιζαν και τις αγαθότερες προθέσεις επικοινωνίας του πατριάρχη με το περιπλανώμενο ανά τη Δύση ποίμνιό του. Να θυμίσω ιδιαίτερα το παπικό ενδιαφέρον, αλυσιτελές έστω, από τον Πίο Β' (1458-1464) ως και τον Λέοντα Ι' (1513-1521), για την οργάνωση σταυροφορικής, πανευρωπαϊκής, εκστρατείας κατά των Τούρκων· ή τις πολύχρονες συγκρούσεις Βενετών-Τούρκων, τον α' (1463-1479), τον β' (1499-1503) και τον γ' (1537-1540) τουρκοβενετικούς πολέμους, από τους οποίους ζη-

1. Ενδιαφέροντα από πολλές απόψεις τα τεκμήρια που δημοσίευσε η Φανή Μαυροειδή-Πλουμίδα, Έγγραφα αναφερόμενα στις έριδες των Ελλήνων της Βενετίας στα τέλη του ΙΕ' αιώνα, *Θησαυρίσματα* 8 (1971) 115-187· η ίδια, Νέες ειδήσεις για την ελληνική παροικία της Βενετίας (1493-1499), *αυτόθι* 15 (1978) 66-79.

2. Ανάμεσα σε άλλα προβλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, Η εφαρμογή του φλωρεντινού «όρου» στο ελληνικό Αρχιπέλαγος, *Βυζαντινά* 16 (1991) 73-77, όπου και η βιβλιογραφία.

3. Προβλ. τις μαρτυρίες για τα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση του Χ. Γ. Πατρινέλη, *Ο Θεόδωρος Αγαλλιανός ταυτιζόμενος προς τον Θεοφάνη Μηδεΐας και οι ανέκδοτοι λόγοι του*, Αθήναι 1966, σ. 62-85· ειδικές λεπτομέρειες για την πατριαρχική γραμματεία: Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, *Ανεπίσημα από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια και μαρτυρίες του 1476*, Αθήνα 1988, σ. 70-80.

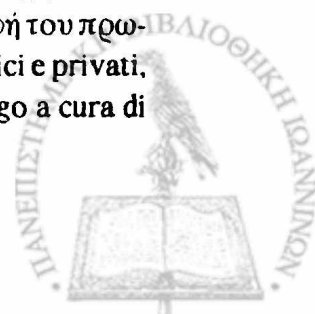
μιωμένη πάντα έβγαινε η Γαληνότατη, καθώς έχανε κάθε φορά σημαντικές εδαφικές κτήσεις στον ελληνικό χώρο της Ανατολής (Χαλκίδα, Ναύπακτο, Μεθώνη, Κορώνη, Ναύπλιο, Μονεμβασία)¹.

Μέσα στις δυσμενείς και αποτρεπτικές, θα έλεγα, συνθήκες επαφής, για εκκλησιαστικές μάλιστα υποθέσεις, μεταξύ πατριαρχείου και Βενετίας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, καταγράφεται μια προσπάθεια που αφήνει έκπληκτο τον σημερινό ερευνητή. Συγκεκριμένα, στις 13.1. 1480, ο οικουμενικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μάξιμος Γ΄ (1476-1481/82) απηύθυνε έκκληση στον δόγη Ιωάννη Mocenigo (1478-1485) για τις καταπιέσεις και τις διώξεις των «ταπεινών Ρωμαίων» στη βενετική επικράτεια. Ο πατριάρχης ζητούσε να προστατευθεί το ποίμνιό του και να επιτραπεί στους απεσταλμένους του να περιέλθουν τις οικείες περιοχές και να συλλέξουν χρήματα ή τρόφιμα (οίνον και τινα των εδωδίων) «δια την ανάγκην της Εκκλησίας». Η έκκληση δεν φαίνεται να είχε ανταπόκριση ούτε στην πόλη της Βενετίας ούτε στις βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες².

Η μαρτυρία είναι χρήσιμη, γιατί δείχνει τις πνευματικές και οικονομικές διεκδικήσεις της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες, όπως θα δούμε, θα επανεμφανιστούν, σε εύθετο και ευνοϊκότερο χρόνο, με αναμφισβήτητη επιτυχία. Από την άλλη μεριά, έχουμε ακόμη μία επιβεβαίωση των πλαισίων και των προδιαγραφών που καθορίζουν τις συλλογικές ή σωματειακές δραστηριότητες της ελληνικής παροικίας της Βενετίας: ενεργεί και κινείται με τις δικές της αποκλειστικά δυνάμεις, παίζοντας ένα λεπτό ρόλο ισορροπίας ανάμεσα στις δύο ισχυρότερες –και φοβερές– εξουσίες της δυτικο-ευρωπαϊκής κοινωνίας, του Κράτους δηλ. και της λατινικής Εκκλησίας. Τα γεγονότα που προαναφέρθηκαν και όσα θα σημειωθούν αμέσως τώρα δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για την επιτυχία της κοινότητας στους στόχους της.

1. Για γενική ενημέρωση βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 18-49, 71-79, 159-161.

2. Για το πατριαρχικό έγγραφο (βιβλιογραφία και σχόλια) βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιροπανλής, *Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 122-123. Περιγραφή του πρωτότυπου σιγιλλίου (που σώζεται στο Archivio di Stato di Venezia-Atti diplomatici e privati, b. 76) βλ. στο: *Il sigillo nella storia e nella cultura. Mostra documentaria, catalogo a cura di Stefania Ricci*, Roma 1985, σ. 167 n°171.

Σπεύδω να υπογραμμίσω την επιτυχία αυτή, γιατί θα συμβάλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση του βασικότερου γνωρίσματός της: της ανεξαρτησίας των οργάνων της, που αποτελούνταν από λαϊκούς, απέναντι και στον λατίνο πατριάρχη της Βενετίας, αλλά και στον ορθόδοξο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (βλ. πιο κάτω). Το αίσθημα ανεξαρτησίας θα φροντίσει ζηλότυπα να το διαφυλάξει η κοινότητα σε όλη σχεδόν τη διαδρομή της ζωής της. Τα επί μέρους στοιχεία των κατά καιρούς ποικίλων εγγράφων λειτουργούν ως αποδεικτικά τεκμήρια των θέσεών μας.

Να αναφέρω π.χ. τις ευεργετικές για την Αδελφότητα βούλες του Λέοντος Ι΄ (18.5.1514, 3.6.1514, 18.5.1521) και του Κλήμεντος Ζ΄ (26.3.1526 και 5.9.1526)¹, με τις οποίες στην ουσία οι Έλληνες παρέκαμπταν τον ασφυκτικό κλοιό της τοπικής βενετικής Εκκλησίας.

Αξίζει μάλιστα να προσθέσω ότι έλληνες κληρικοί της Βενετίας, αντιπροσωπεύοντας μερίδα συμπατριωτών τους, δεν είχαν διστάσει αρκετά νωρίς, μη ανεχόμενοι τον πιεστικό έλεγχο του πατριάρχη της Βενετίας, να επιδιώξουν να υπαχθούν στην «totam iurisdictionem, tam in spiritualibus quam temporalibus», του λατίνου (τιτουλάριου) πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως που διέμενε συνήθως στη Ρώμη, μερικές φορές και στην πόλη του Αγ. Μάρκου. Είναι γνωστά τα διαβήματα του Ιωάννη Ρώσου το 1490 και του παπά Ανδρέα Σέρβου, το καλοκαίρι του 1498. Και οι δύο προσπάθειες δεν ευδοκίμησαν, μετά από έντονη αντίδραση του Συμβουλίου των Δέκα προς την παπική *Curia*². Η Βενετία προτιμούσε να συνδιαλέγεται απευθείας με τον πάπα παρά με ενδιάμεσους αξιωματούχους. Και έχει αποδειχθεί ότι τελικά ο πάπας συμπεριφέρθηκε με αρκετή ελευθεριότητα και με περισσότερη αποτελεσματικότητα υπέρ της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας των ελλήνων βενετών υπηκόων³.

1. Fedalto, *Ricerche*, σ. 44-69· Πλουμίδης, *Αι βούλλαι*, σ. 231-233, 238-245.

2. Βελούδος, *Αποικία*, σ. 58· Cecchetti, *La Repubblica*, τ. 1, σ. 460 σημ. 1 (όπου έκδοση του εγγρ. της 28.7.1498, του Consiglio dei Dieci προς τον βενετό πρεσβευτή στη Ρώμη)· Fedalto, *ό.π.*, σ. 36, 40, 124 *έγγρ. αρ. XI* (επανέκδοση του προαναφερθέντος εγγρ.). Λεπτομέρειες για το πρόσωπο και τις ενέργειες του Σέρβου βλ. Φανή Μαυροειδή-Πλουμίδη, *Έγγραφα*, σ. 117-134, 141-148, 151-152, 154-186· η ίδια, *Νέες ειδήσεις*, σ. 66-79.

3. Fedalto, *ό.π.*, σ. 113.

Β. Η ενεργός παρέμβαση του οικουμενικού πατριαρχείου (1540 περίπου - 1712)*Ο πρώτος «εμφύλιος» της Αδελφότητας*

Τα πρώτα έγγραφα δείγματα του ορθόδοξου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για τα πνευματικά ή διαχειριστικά προβλήματα της κοινότητας επισημαίνονται μόλις στην τέταρτη δεκαετία του 16ου αι. Το πιο περιεργό όμως είναι ότι η πατριαρχική παρέμβαση έγινε όχι για να προστατέψει τους Έλληνες απέναντι σε εξωγενείς ή τρίτους παράγοντες, αλλά για να ρυθμίσει εσωτερικές, μεταξύ των μελών της Αδελφότητας, συγκρούσεις και ατασθαλίες.

Αναφέρομαι στη θλιβερή υπόθεση του εφημερίου του Αγ. Γεωργίου Νικολάου Τριζέντου, που θεωρήθηκε υπεύθυνος για την κλοπή (το 1540) ιερής πολύτιμης εικόνας, της Παναγίας της «Κρυπτής», και κατηγορήθηκε επιπλέον ως πλαστογράφος, καθώς και για άλλα σοβαρά αδικήματα¹. Η Αδελφότητα απέλυσε τότε τον Τριζέντο και τον συνεφημέριό του Αναστάσιο Πόρφυρο.

Θα περίμενε κανείς να είχε αποσβεσθεί η ανωμαλία αυτή μέσα στους κόλπους της κοινότητας. Συνέβη το εντελώς αντίθετο! Οι απολυθέντες προσέφυγαν στον πάπα και στον νούντσιό του στη Βενετία· εν συνεχεία, και στις βενετικές αρχές. Ζητούσαν την επάνοδο στη θέση τους και την ηθική αποκατάστασή τους. Στο ίδιο όμως χρονικό διάστημα τα ανομήματα των δύο εφημερίων (κυρίως του Τριζέντου) είχαν καταγγελθεί στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Δεν γνωρίζω, αν την καταγγελία την έκαμε επίσημα η Αδελφότητα ή κάποια μέλη της.

Ξεχωριστή σημασία έχει ότι ο πατριάρχης Ιερεμίας Α΄ (1522-1546) απευθύνεται τον Ιούλιο του 1541 στους Έλληνες της Βενετίας (γενικά), τονίζει τις επανειλημμένες αναφορές προς το πατριαρχείο εις βάρος του Τριζέντου (από ποιούς; -«*più fiato fu exposto et cognosciuto et verificato a noi le cosse sono contra papa Nicolò Trecento*»), στον οποίο επιβάλλει διηνεκή αργία· αν για οποιοδήποτε λόγο η ποινή δεν εφαρμοσθεί, θα μετατραπεί αμέσως σε αφορισμό τόσο του Τριζέντου όσο και αυτών που θα συμπράττουν μαζί του².

1. Βελούδος, ό.π., σ. 61-62· Fedalto, ό.π., σ. 77-78· Μ. Ι. Μανούσακας, Η εν Βενετία ελληνική κοινότης και οι μητροπολίται Φιλαδελφείας, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-1970) 117, όπου και βιβλιογραφία.

2. Βελούδος, ό.π., σ. 62· Μ. Ι. Μανούσακας, Γράμματα πατριαρχών και μητροπολιτών

Νομίζω πως δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί και τόσο ευτυχής η εμπλοκή της Κωνσταντινούπολης σε μια υπόθεση, για την οποία κινητοποιήθηκαν Αγία Έδρα και Βενετία. Στο τέλος-τέλος πλησιάζομε σε μια επικίνδυνη αντιπαράθεση, πρωτοφανή με τα ως σήμερα αρχειακά δεδομένα, δικαιοδοσιών ανάμεσα σε τρία επιφανή θεσμικά όργανα: το οικουμενικό πατριαρχείο, την Εκκλησία της Ρώμης και το κράτος της Βενετίας. Στα δύο κέντρα εξουσίας που μας απασχόλησαν πιο πάνω υπεισέρχεται απρόσμενα (;) και ένα τρίτο, έστω και από πολύ μακριά: η Κωνσταντινούπολη. Ποιό από τα τρία διαθέτει τη συναίνεση των δύο άλλων και συγκεντρώνει τις αναντίρρητες αρμοδιότητες; Αφού είχε προηγηθεί η συνεργασία και η αμοιβαία αναγνώριση Ρώμης-Βενετίας για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της κοινότητας, το ερώτημα εξειδικεύεται στο κύρος, στη δυναμική, την απήχηση και την αποτελεσματικότητα του πατριαρχικού λόγου.

Δυστυχώς η παρέμβαση του πατριάρχη, για το θέμα που μας απασχολεί πάντα, έφερε εντελώς αρνητικά αποτελέσματα και πιθανώς σημαντική μείωση της αυθεντίας ή της επιρροής της κεφαλής της Ορθοδοξίας. Και ο νούντιος στη Βενετία και οι αρχές της πόλης εξέφρασαν την αντίθεση και την αγανάκτησή τους για την παρέμβαση του Ιερεμία. Και φυσικά δεν την έλαβαν υπόψη τους¹.

Αντίθετα, καθοριστικές υπήρξαν για την εξέλιξη της υπόθεσης οι κινήσεις προς τη Ρώμη του ίδιου του κατηγορούμενου, του Τριζέντου. Αυτός έθιξε το πιο ευαίσθητο σημείο του ρωμαιοκαθολικού γοήτρου, ότι δηλ. οι συμπατριώτες του στη Βενετία δεν ακολουθούσαν τις αποφάσεις της φλωρεντινής συνόδου και παρέμεναν προσαρτημένοι στον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης². Έτσι ο πάπας Παύλος Γ΄ με τη βούλα του της 6.3.1542 ανακάλεσε τα προνόμια του Λέοντος Ι΄ υπέρ των Ελλήνων, γιατί αυτοί αποδείχτηκαν ανάξιοι της παπικής εύνοιας, γιατί κατηγορούν τους Λατίνους ως αιρετικούς και διώχνουν από την εκκλησία τους όσους δεν ακολουθούν το *decreto* της Φλωρεντίας (όπως π.χ. τον Τριζέντο!).

Τον Μάιο του ίδιου έτους το «*brazzo secolare*», το Consiglio dei Dieci, επικρότησε στην πραγματικότητα την παπική βούληση: ο εφημέριος των Ελλήνων θα υποβαλλόταν σε εξέταση και έπρεπε να αποδειχθεί «catto-

του 1στ΄ αιώνας εκ του αρχείου της εν Βενετία ελληνικής Αδελφότητας, *Θησαυρίσματα* 5 (1968) 8-13.

1. Fedalto, ό.π., σ. 80.

2. Βελούδος, ό.π., σ. 62· Μανούσακας, ό.π., σ. 11.

liso». Διαφορετικά έχανε τη θέση του και εξοριζόταν για πάντα από την πόλη. Ο Τριζέντος υπεβλήθη στην εν λόγω εξέταση και ξαναπήρε, «δόξη και τιμή», τη θέση του¹.

Εδώ, θα έλεγα, κλείνει η πρώτη πράξη μιας παράλογης μάλλον παράστασης. Παρακολουθήσαμε δηλ. έναν έλληνα κληρικό, με εμφανή τυχοδιωκτικά ή μη ηθικά χαρακτηριστικά, ο οποίος δεν διστάζει να καταδώσει τα θρησκευτικά φρονήματα της κοινότητάς του, να φέρει μέσα στην ίδια την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου το βλοσυρό πρόσωπο της ρωμαϊκής και βενετικής εξουσίας, να αναποδογυρίσει καθιερωμένες αξίες ενός κοινωνικού συνόλου· από την άλλη, να πείσει για τις «αγνές» προθέσεις του δύο κράτη με τους πιο αναπτυγμένους μηχανισμούς ασφάλειας και αυτοπροστασίας. Μέσα στον κυκλώνα του παραλογισμού αυτού ενεπλάκη ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, στην πρώτη του μάλιστα προσπάθεια να εμφανιστεί ως ο άμεσος ρυθμιστής των πνευματικών προβλημάτων ενός ιδιόρρυθμου, λόγω τόπου και συγκυρίας, ποιμνίου, χωρίς να έλθει σε προηγούμενη επικοινωνία ούτε με τη Ρώμη ούτε με τη Γαληνότατη. Η παράλειψη αυτή μήπως προκάλεσε και την αποδυνάμωση ή αναποτελεσματικότητα της ενέργειάς του;

Η αποστολή πατριαρχικού εξάρχου

Η δεύτερη φάση των σχέσεων της κοινότητας με την Κωνσταντινούπολη διαμορφώνεται 4-5 χρόνια αργότερα και συμπίπτει με τη δεύτερη επίσης πράξη της περιώνυμης υπόθεσης Τριζέντου. Αυτή, τελικά, δεν είχε κλείσει, παρά την πανηγυρική έκδοση της παπικής βούλας και τη σκληρή απόφαση της κοσμικής εξουσίας. Αν και το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε δεν ήταν μεγάλο, όμως το πολιτικό και εκκλησιαστικό τοπίο στην Κωνσταντινούπολη, τη Βενετία και τη Ρώμη φαίνεται να έχει αλλάξει σημαντικά· οι διαθέσεις των αρμοδίων οργάνων και της «κοινής γνώμης» ακόμη μεταστρέφονται σε βαθμό εκπληκτικό· οι τρόποι εξ άλλου προσέγγισης προς τα ενδιαφερόμενα μέρη εκ μέρους του οικουμενικού πατριαρχείου ξεφεύγουν από τον ψυχρό, «εκ του μακρόθεν», επιστολικό χαρακτήρα και την από καθέδρας επιβολή της αυθεντίας· παίρνουν τον χαρα-

1. Cecchetti, ό.π., σ. 466-467· Fedalto, ό.π., σ.80· Πλουμίδης, Αι βούλλαι, σ. 245-250· Μανούσακας, Γράμματα, ό.π., σ. 11-13· ο ίδιος, *Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την ορθόδοξον ελληνικήν Αδελφότητα*, Βενετία 1968, σ. 8-9.

κτήρα τώρα άμεσης ανθρώπινης επικοινωνίας.

Βρισκόμαστε, πραγματικά, μπροστά σε καινοφανείς καταστάσεις που καταλήγουν στην ενίσχυση του πατριαρχικού κύρους και στην ταχεία αποδοχή από την ελληνική κοινότητα, τη Βενετία, ως ένα σημείο και τη Ρώμη, του κέντρου της Ορθοδοξίας ως παράγοντα ρυθμιστικού και σταθεροποιητικού στις διεκκλησιαστικές ή διαπολιτιστικές επαφές Ανατολής - Δύσης, με προεκτάσεις ακόμα και στον πολιτικό τομέα.

Οι εκδεδομένες πηγές που διαθέτομε, χάρη ιδίως στις αρχειακές έρευνες του Μ. Μανούσακα, παραδίδουν με ικανοποιητική λεπτομέρεια τα γεγονότα. Αν τα τοποθετήσομε σε μία λογική σειρά, θα αντιληφθούμε, ελπίζω πειστικά, τα στάδια της ωρίμανσης των νέων συνθηκών. Ας τα εξετάσομε, λοιπόν, όσο γίνεται πιο σύντομα.

Πρώτα, η εμμονή της Αδελφότητας στην καταδίκη του Τριζέντου· οι διαμαρτυρίες προς τις βενετικές αρχές συνεχίστηκαν το ίδιο έντονες και μετά το 1542¹. Έπειτα, στη Βενετία, μετά το 1530, διαδίδεται με αυξανόμενο ρυθμό ο λουθηρανισμός· η αποδοχή του από μερίδα της βενετικής κοινωνίας έθετε σχεδόν στο περιθώριο το «ελληνικό σχίσμα»². Η Ρώμη, από το 1536 τουλάχιστο, αγωνιζόταν να οργανώσει τη σύνοδο της Αντιμεταρρύθμισης· οι δυσκολίες από την αδιαφορία ή τη ψυχρότητα της Βενετίας και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, οι εσωτερικές αντιστάσεις στην ίδια την καθολική Εκκλησία, η περιπετειώδης, μακρόχρονη, διαδρομή, με συχνές διακοπές και αναστολές, του περίφημου Concilio di Trento, από το 1545 ως το 1563, συνέβαλαν θετικά σε ένα κλίμα ανοχής προς τους αδελφούς της Ανατολής· αυτούς μάλιστα η Αγία Έδρα φρόντισε να τους καλέσει να πάρουν μέρος στην εν λόγω σύνοδο. Είναι σαφές ότι οι προτεραιότητες αναφέρονταν στους προτεστάντες. Αν η ορθόδοξη Εκκλησία κρατούσε αρνητική στάση απέναντι στον Λούθηρο, η Ρώμη –είναι αυτόνομο– ενίσχυε τη θέση της³. Να προσθέσω ακόμη την απογοήτευση της Βενετίας από τις απώλειές της με τη λήξη του γ' βενετοτουρκικού πολέμου (1540). Από τότε αρχίζει να ωριμάζει η ιδέα για την προσέγγιση του

1. Βελούδος, ό.π., σ. 63-64.

2. Fedalto, ό.π., σ. 74, 84, 86-88.

3. Πρβλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, Σχέσεις της ορθόδοξου Εκκλησίας με τις Εκκλησίες της Δύσεως, κεφ. στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. 10, Αθήναι 1974, σ. 121-123.

ορθόδοξου πληθυσμού και τη χρησιμοποίησή του στις αμυντικές ανάγκες κατά των Τούρκων¹.

Και το σπουδαιότερο: το ορθόδοξο οικουμενικό πατριαρχείο, πρώτη φορά –όσο ξέρω– μετά το 1453, διαισθανόμενο ίσως τα νέα ρεύματα ιδεών και τις υπόγειες πολιτικο-θρησκευτικές μεταλλαγές, θα στείλει στην καθολική Δύση επίσημη αποστολή. Καλύτερη επιλογή σε χρόνο και ανθρώπους δεν θα μπορούσε να υπάρξει. Ποιοί ήταν οι πρωταγωνιστές; Ο μητροπολίτης Καισαρείας Μητροφάνης, ένας από τους πιο μορφωμένους κληρικούς του ιστ' αι., και ο γραμματέας του, ιταλομαθής λόγιος, Ιωάννης Ζυγομαλάς. Στην Κωνσταντινούπολη πατριάρχευε ο Διονύσιος Β' (1546-1555).

Ως έξαρχος πατριαρχικός ο Μητροφάνης αποβιβάστηκε στον πρώτο σταθμό της αποστολής του, που φυσικά δεν ήταν άλλος από τη Βενετία. Το γεγονός προσδιορίζεται στις αρχές Δεκεμβρίου 1546². Οι μαρτυρίες σε μια παραλλαγή, αξιόπιστη σε πολλά, της χρονογραφίας του Ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας, αποκαλύπτουν με σαφήνεια τους στόχους του ταξιδιού του Μητροφάνη: επίσκεψη και ευλογία του «χριστώνυμου λαού του Κυρίου», των Ελλήνων του Αγ. Γεωργίου της Βενετίας, και συγκέντρωση χρημάτων (*ζητεία*) «δια την μεγάλην του Χριστού Εκκλησίαν». Πριν εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη, ο Μητροφάνης εφοδιάστηκε με συστατήριο γράμμα του βενετού βαΐλου «προς την αφεντίαν της Βενετίας». Μια τέτοια ενέργεια, που δείχνει συνετή και συστηματική προπαρασκευή της αποστολής, απέδωσε εντυπωσιακά αποτελέσματα.

Σαν έφτασε στη Βενετία, ο έλληνας αρχιερέας έκαμε εθιμοτυπική επίσκεψη στον δόγη και παρουσίασε την επιστολή του πρεσβευτή. Οι βενετοί αξιωματούχοι επιφύλαξαν θερμή υποδοχή στον πατριαρχικό έξαρχο: σηκώθηκαν με σεβασμό όρθιοι, έβγαλαν τις «μπερέτες» τους και τον έβαλαν να καθίσει στα δεξιά του θρόνου του δόγη. Φρόντισαν έπειτα (προφανώς τα μέλη του Consiglio dei Dieci) να ενημερώσουν τον παπικό νούντσιο, «να μη τολμήσει να τον πειράξει [τον Μητροφάνη] ή να τον σκανδαλίσει ή να τον ενοχλήσει 'εις εκαμμίαν υπόθεσιν εκκλησιαστικήν κατά την συνήθειαν της Ρωμαϊκής Εκκλησίας'». Πολύ γρήγορα το πρόσωπο του Μη-

1. Τσιρπανλής, *Το κληροδότημα*, σ. 149· Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974, σ. 77-83.

2. Μανούσακας, *Ανέκδοτα*, σ. 7-9, όπου και βιβλιογραφία.

τροφάνη ενέπνευσε εμπιστοσύνη και μεγάλες συμπάθειες όχι μόνο στους ομοδόξους της πόλης, αλλά σε όλη γενικά τη βενετική κοινωνία. Στις θείες λειτουργίες που τελούσε στον Άγ. Γεώργιο πήγαιναν να τον δουν και να τον ακούσουν υψηλά πρόσωπα της πολιτείας με τις οικογένειές τους, ο ίδιος ο νούντσιος, οι πρεσβευτές και διπλωμάτες διαφόρων ευρωπαϊκών κρατών¹.

Οι λεπτομέρειες αυτές σκιαγραφούν ένα άτομο προφανώς χαρισματικό: παίρνει με το μέρος του τις βενετικές αρχές που τον διασφαλίζουν από τυχόν αντιδράσεις της λατινικής Εκκλησίας· η επιτυχία δεν σταματά εδώ· ο Μητροφάνης προχωρεί σε τολμηρά ανοίγματα (που αργότερα στην Κωνσταντινούπολη θα του προκαλέσουν επώδυνες καταστάσεις) προς τον παπικό «λεγάτο» και προς τη Ρώμη (βλ. πιο κάτω). Με άλλα λόγια, ο πατριαρχικός έξαρχος καταφέρνει να αναγνωρισθεί πρώτα από τη Βενετία, την πιο ισχυρή εξουσία για την υπόθεσή του, έπειτα από την Αγία Έδρα, ως ο διαχειριστής των πνευματικών ζητημάτων της Αδελφότητας του Αγ. Νικολάου. Το πατριαρχείο, που ως τα 1540 δεν φαινόταν να έχει κάποια επιρροή στην ελληνική κοινότητα ή δεν έδειχναν να το λογαριάζουν Βενετία και Ρώμη, το 1546-1547, χάρη στη δυναμική εμφάνιση του Μητροφάνη, καθιστά σχεδόν απαραίτητη την παρουσία του στον ιταλικό χώρο. Με θαυμαστή δεξιότητα ο αρχιερέας αυτός γνωρίζει να συμβιβάζει, να υποχωρεί και να πετυχαίνει δύσκολες ισορροπίες.

Με το κύρος του αξιώματός του, αλλά και των γνωριμιών του, ρυθμίζει την εκκρεμή υπόθεση του Τριζέντου (του επιτρέπει μόνο να εξομολογεί, όχι να ιερουργεί), χειροτονει νέους ιερείς στην κοινότητα, αφορίζει, προβαίνει στην τέλεση γάμων, διορίζει πατριαρχικούς επιτρόπους². Με δική του πρωτοβουλία, αλλά και με υπόδειξη ή παρότρυνση της Αδελφότητας, πήγε στη Ρώμη (από τον Μάιο ως τα τέλη περίπου του 1547-πρβλ. πιο κάτω), συναντήθηκε με τον πάπα Παύλο Γ', στον οποίο προσέφερε τεμάχιο ιερού λειψάνου, συνήψε χρήσιμες γνωριμίες με καρδινάλιους³. Χάρη στον Μητροφάνη και πιθανώς στον Ανδρόνικο Νούκιο, τον γνωστό Κερκυραίο λόγιο, που κι αυτός βρισκόταν στη Ρώμη ως εκπρόσωπος της Αδελφότητας, κατά το β' μισό του 1547, ο πάπας Παύλος Γ' αναθεώρη-

1. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Η πατριαρχεία του Διονυσίου Β' σε μια παραλλαγή του Ψευδο-Δωροθέου, *Θησαυρίσματα* 1 (1962) 144-145, 157-158.

2. Μανούσακας, *Ανέκδοτα*, σ. 5-15.

3. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 146.

σε την απόφασή του της 6.3. 1542 και με τη βούλα του της 22.6.1549 επανέφερε στην πράξη τα προνόμια υπέρ των Ελλήνων του Λέοντος Ι΄. Τα τεκμήρια που προσκόμισε πάνω στο θέμα αυτό ο Μ. Μανούσακας είναι αρκετά πειστικά¹.

Από τη Ρώμη, ο «έξαρχος καθολικός» του οικουμενικού πατριάρχη επανήλθε στη Βενετία, όπου και παρέμεινε, από τα τέλη 1547 ή τις αρχές 1548 ως τον Ιούνιο του 1549². Εδώ, με εξασφαλισμένη τη συναίνεση της Γαληνότατης και του πάπα, ο Μητροφάνης αναδεικνύεται σε απόλυτο ρυθμιστή των ζητημάτων της κοινότητας. Η πνευματική επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη φαίνεται αρραγής. Λεπτομέρειες πάντως από τη «συμβίωση» Μητροφάνη-Αδελφότητας δεν διαθέτομε.

Ωστόσο το «επιτροπικό» έγγραφο που συνέταξε ο μητροπολίτης Καισαρείας, πριν εγκαταλείψει τη Βενετία και επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη (Μάιος - Ιούνιος 1549), είναι αποκαλυπτικό των συμβιβαστικών και εξισορροπητικών προθέσεών του. Ξεχωρίζω τα σημεία που μας ενδιαφέρουν: ανάμεσα στους κληρικούς και λαϊκούς (δύο και δύο), που ορίζει επιτρόπους του και αντιπροσώπους στην ουσία του πατριαρχείου, ήταν και ο (αναϊδής, κατά τον Βελούδο) Τριζέντος (!). Οι δικαιοδοσίες των επιτρόπων είναι ευρύτατες: να ελέγχουν τη νομιμότητα ή όχι των συνοικεσίων των Ελλήνων· να εκδιώκουν από την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου όσους κακολογούν τους Λατίνους· τους ίδιους, τους κακότερους, να τους καταγγέλλουν στον πατριάρχη (Κωνσταντινουπόλεως) και στον Μητροφάνη· να αναφέρουν τους απείθαρχους στον παπικό νούντιο ή τον αναπληρωτή του, για να τους επιβάλλει την αναγκαία τιμωρία· να εξετάζουν με προσοχή τη γνησιότητα των πατριαρχικών εγγράφων που παρουσιάζουν διάφοροι κληρικοί αφικνούμενοι στη Βενετία· να κοινοποιούν στο εκκλησίασμα, «επί ποινή αφορισμού», τα πατριαρχικά γράμματα για τα προαναφερθέντα ζητήματα. Και το τελευταίο και πιο σημαντικό: την εποπτεία για την πιστή εφαρμογή των παραπάνω εξουσιοδοτείται να την έχει ο Alessandro Ruggiero, (λατίνος) εφημέριος και «κανονικός» (canonico) της εκκλησίας του Αγ. Πέτρου (καθεδρικού τότε της Βενετίας), στη συνοικία Castello (όπου και ο Άγ. Γεώργιος)· σ' αυτόν πρέπει να υπα-

1. Μανούσακας, *Η εν Βενετία...*, σ. 179-181.

2. Για τις χρονολογίες βλ. στον Μανούσακα, *Ανέκδοτα*, σ. 7-10. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό να βρισκόταν ο Μητροφάνης στη Ρώμη και κατά το β' εξάμηνο του 1548 (βλ. αμέσως πιο κάτω).

κούουν όλοι, σε τίποτε να μην αντιλέγουν, «επί ποινή αφορισμού»¹.

Δεν γνωρίζω, αν οι εν λόγω παράγραφοι προκάλεσαν στην Αδελφότητα την ίδια αγανάκτηση που διατύπωσε ο Βελούδος (ό.π.) τρεις αιώνες αργότερα (!). Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς το περίεργο μίγμα των δικαιοδοσιών που επέβαλε ο Μητροφάνης, φεύγοντας από τη Βενετία: με τις ευλογίες δηλ. του πατριάρχη² αναγνωρίζεται ο παπικός νούντσιος ως επιτηρητής των θρησκευτικών φρονημάτων των ορθόδοξων Ελλήνων της πόλης: με έναν τέτοιο τρόπο επιβάλλεται «διά ροπάλου» η συνύπαρξη λατίνων και ορθοδόξων. Προφανώς αυτό ήταν το τίμημα για την έκδοση της παπικής βούλας του 1549. Ο συμβιβασμός άλλωστε ευνοούσε την τακτική ανοχής και της Βενετίας, που δεν επιθυμούσε αναστατώσεις και ταραχές στους κόλπους της κοινωνίας της³.

Η ευθυγράμμιση του Μητροφάνη προς την πολιτική της συνδιαλλαγής φάνηκε από τις πρώτες ημέρες της άφιξης του στη Βενετία: αποκορύφωμα του συμβιβασμού: το περιεχόμενο του επιτροπικού, σύμφωνα με το οποίο το ανώτατο εκτελεστικό οφφίκιο για την εφαρμογή των πατριαρχικών εντολών ανατέθηκε σε έναν λατίνο εφημέριο της ελληνικής συνοικίας⁴. Και για τους τυχόν αντιρρησίες, να επικρέμαται η φοβερή ποινή του αφορισμού, που μοιραία οδηγούσε στην περιθωριοποίηση του φταίχτη⁵.

Θα ήταν δύσκολο να δεχθούμε ότι διαμορφώθηκε ένα καθεστώς υπαγωγής της κοινότητας στη λατινική Εκκλησία ως προς τα θρησκευτικά ή πνευματικά ζητήματα. Οι τέσσερις επίτροποι του Μητροφάνη ήταν Έλληνες ορθόδοξοι. Μόνο οι εσωτερικές διαμάχες και οι έριδες, η απειθαρχία και η προσβλητική συμπεριφορά προς τους γείτονες Λατίνους θα προκαλούσαν την επέμβαση του νουντσίου και του Ruggiero.

Με άλλα λόγια, όχι μόνο σκοπιμότητα, αλλά ένας ψυχρός ρεαλισμός χαρακτηρίζει τις ρυθμίσεις του πατριαρχικού εξάρχου. Προσαρμογή στις

1. Βελούδος, *Αποικία*, σ. 65-66: λεπτομέρειες στην εξαιρετική μελέτη του Μ. Ι. Μανούσακα, *Επιτροπικόν Μητροφάνους Καισαρείας, πατριαρχικού εξάρχου εις Βενετίαν (1549)*, *Θησαυρίσματα* 11 (1974) 7-20.

2. Πρβλ. την επικύρωση των πράξεων του Μητροφάνη από τον πατριάρχη Διονύσιο Β' (Οκτώβριος 1549): Μανούσακας, *Ανέκδοτα*, σ. 11-15.

3. Πρβλ. Fedalto, *ό.π.*, σ. 82.

4. Βλ. τις ορθές παρατηρήσεις του Μανούσακα, *Επιτροπικόν*, σ. 15.

5. Πρβλ. το γενικό έργο του Παναγιώτη Δ. Μιχαηλάρη, *Αφορισμός*, Αθήνα 1997, ιδίως σ. 269-288, 303-335.

απαιτήσεις του τόπου και του χρόνου· τα προσχήματα διατηρήθηκαν. Χωρίς να γίνουν ουνίτες οι Έλληνες της Βενετίας, κάτω από μια μορφή αναγνώρισης του πνεύματος της εκκλησιαστικής ένωσης, «sotto specie di unione», όπως προσφυώς γράφει ο Cecchetti¹, εξασφάλιζαν την ιδιαιτερότητά τους.

Τελικά, έχω την εντύπωση ότι ο Μητροφάνης πέτυχε στην αποστολή του. Δεν ήλθε σε σύγκρουση ούτε με τη Βενετία ούτε με τον πάπα. Αντίθετα, οργάνωσε τη συνεργασία των δύο αυτών εξουσιών προς όφελος και της Αδελφότητας και του πατριαρχείου· του τελευταίου αυτού η δικαιοδοσία επί των ορθοδόξων μελών της κοινότητας ως τα 1546 τουλάχιστο ήταν μάλλον ένα μακρινό, φευγαλέο, όραμα, χωρίς συγκεκριμένη μορφή. Ο Μητροφάνης υπήρξε ο πρώτος που έθεσε τις βάσεις της πνευματικής επικοινωνίας και νομοκανονικής εξάρτησης της Αδελφότητας με την Κωνσταντινούπολη, έστω και με την ιδιόρρυθμη παρεμβολή του λατινικού παράγοντα.

Νομίζω πως θα ήταν άδικος ο χαρακτηρισμός του ουνίτη ή ενωτικού ή του προδότη της ορθοδοξίας για τον εν λόγω ιεράρχη· ούτε στην πραγματικότητα ανταποκρίνεται και ο ισχυρισμός ότι ο Καισαρείας υπετάγη στον πάπα ή ότι με τη συγκατάθεση του πατριάρχη Διονυσίου Β΄ προέβη σε μονομερή ένωση με τη λατινική Εκκλησία². Η ανάλυση των γεγονότων που προηγήθηκε ανασκευάζει, πιστεύω, τις ακραίες αυτές θέσεις.

Η σημασία της «μητρόπολης της Ιταλίας»

Πριν περάσω στα επόμενα χρόνια και στις νέες όψεις των σχέσεων της Αδελφότητας με την Κωνσταντινούπολη, ας μου επιτραπεί να επιμείνω ακόμη λίγο στην παρουσία του Μητροφάνη στον ιταλικό χώρο, έξω από τη Βενετία. Η παρέμβαση αυτή θα βοηθήσει σε συγκριτικές σκέψεις και αποσαφήνιση των προθέσεων του πάπα και του οικουμενικού πατριάρχη απέναντι στις υπόλοιπες ελληνικές παροικίες της Ιταλίας.

Μια τέτοια συνολική θεώρηση είναι απαραίτητη για να δηλωθεί και κάτι άλλο: ότι οι ορθόδοξοι Έλληνες του ιταλικού χώρου στα μέσα του 16ου αι., αφού ξεπέρασαν τις πρώτες δυσκολίες της οθωμανικής δουλεί-

1. Cecchetti, ό.π., τ. 1, σ. 464.

2. Πρβλ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Σχέσεις ορθοδόξων και λατίνων κατά τον 16ο αιώνα, *Θεολογία* 3 (1925) 98-99.

ας, αναζητούσαν την πνευματική - θρησκευτική επανασύνδεση με την Ανατολή.

Πιο συγκεκριμένα: τον Απρίλιο του 1548 η ελληνική κοινότητα της Αγκώνας πρότεινε στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Πρόχορο να χειροτονήσει «μητροπολίτη Ιταλίας» τον Κύπριο, σιναΐτη μοναχό και ιερέα, Παφνούτιο. Το σχετικό έγγραφο το υπέγραψαν 36 Έλληνες, μόνιμοι κάτοικοι της εν λόγω πόλης και ένας ακόμη περαστικός από εκεί. Η χειροτονία έγινε και ο νέος ιεράρχης, με συστατικό του Πρόχορου, επέστρεψε στην περιφέρειά του, φέροντας τον τίτλο του «μητροπολίτη Ακραγαντίνων, Αγκώνος και Μάρκας» ή ακόμη γενικότερα: «*Sicilie, Appulie, Calabrie et totius Italie et Occidentis Grecorum et Albanorum metropolita*». Ο Αχρίδος φρόντισε το ίδιο έτος (1548) να ενημερώσει τον πάπα Παύλο Γ΄ και τον καρδινάλιο Marcello Cervini (με τον τίτλο του Santacroce in Gerusalemme), ώστε η Αγία Έδρα να αναγνωρίσει (και να επικυρώσει) την εκλογή και τη χειροτονία, επιπλέον να διευκολύνει το έργο του Παφνούτιου.

Να προσθέσω ότι η διαδικασία αυτή, δηλ. επιλογή του προσώπου από τους Έλληνες της Αγκώνας (καλύτερα, της ευρύτερης περιοχής της: *Grece Nationis in Piceno Italie*, που ανήκε στο παπικό κράτος), χειροτονία από τον Αχρίδος, επικύρωση από τον πάπα, είχε καθιερωθεί τόσο για τον προκάτοχο τού Παφνούτιου, τον Ιάκωβο (το 1536), όσο και για τους διαδόχους του Τιμόθεο (το 1566) και Ακάκιο (μετά το 1578)· προς τα τέλη του 16ου αι. ο τίτλος και ο θεσμός έσβησαν μέσα στο αυστηρό γραφειοκρατικό - νομοκανονικό σύστημα της μετατριδεντινής Ιταλίας¹.

Οι μαρτυρίες, που κάπως πυκνά συγκεντρώσαμε εδώ, συνθέτουν ένα ενδιαφέρον τρίπτυχο:

1. Για τα προαναφερθέντα στηρίχτηκα στην παλιά μελέτη του Ivan Dujčev, *Za pravata na ochridskite archiepiskopi ot srédata na XVI v. vürchu nekoj italijski oblasti, Izvestija na Istoriceskoto Družestvo* 14-15 (1937) 151-171· στον Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, *Εκλογή μητροπολίτη Ιταλίας από τους Έλληνες της Αγκώνας (1543, 1548), Δωδώνη* 2 (1973) 63-76· ο ίδιος, *Για την εκλογή του μητροπολίτη Ιταλίας στα μέσα του 16ου αι. (Προσθήκη και διορθώσεις), αυτόθι* 3 (1974) 145-149, και στη μεταγενέστερη εργασία του Vittorio Peri, *I metropolitani orientali di Agrigento. La loro giurisdizione in Italia nel XVI secolo*, στον τόμο: *Bisanzio e l' Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Milano 1982, σ. 274-321 (όπου αξιοποιούνται σωστές ή λανθασμένες διαπιστώσεις των δύο προηγούμενων συγγραφέων, προσκομίζονται νέα - ανέκδοτα - έγγραφα και παρέχεται πληρέστερη ανάλυση ορισμένων γεγονότων).

α) Οι Έλληνες της Ιταλίας, έξω από τη βενετική επικράτεια, αρκετά ενωρίς, στην ουσία πρώτοι, κινήθηκαν και απέκτησαν πνευματικό ηγέτη - μητροπολίτη, με συναινετικές προεργασίες ανάμεσα στο ποίμνιο, σε ένα αναγνωρισμένο κέντρο της ορθόδοξης Ανατολής (όπως η αρχιεπισκοπή Αχρίδος - βλ. αμέσως πιο κάτω) και στον πάπα.

β) Η εκλογή, η χειροτονία και η μετάβαση στη Ρώμη του Παφνούτιου συμπίπτει χρονικά με την παρουσία του Μητροφάνη στην Ιταλία (1547-1548), ειδικά, όχι μόνο στη Βενετία, αλλά και στην Αγκώνα (Μάιος 1547)¹ και στην παπική πρωτεύουσα. Εδώ, κατά το δεύτερο μισό του 1548, συναντήθηκαν μάλλον ο Μητροφάνης και ο Παφνούτιος. Ο πρώτος αμφισβήτησε την εγκυρότητα των εγγράφων του Αχρίδος Πρόχορου, καθώς και την παρεχόμενη ευρύτατη δικαιοδοσία στον μητροπολίτη Ιταλίας. Ο Μητροφάνης ισχυρίστηκε ότι η μητρόπολη του Παφνούτιου αποτελεί επαρχία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τις εντυπώσεις στη Ρώμη τις κέρδισε ο πατριαρχικός έξαρχος· άλλωστε μαζί του φαίνεται πως είχε συνδεθεί και ο καρδινάλιος Cervini², ο άνθρωπος δηλ. στον οποίο, όπως είδαμε, είχε απευθυνθεί ο Αχρίδος. Ο Παφνούτιος πέρασε δύσκολες μέρες στη Ρώμη· συνελήφθη νύκτα και οδηγήθηκε στις φυλακές· για την αποφυλάκισή του αναγκάστηκε να καταβάλει εγγύηση 1.000 χρυσά δουκάτα³.

γ) Οι περιπέτειες του Παφνούτιου συνέβαλαν αποφασιστικά στην αποσαφήνιση των δικαιοδοσιών της αρχιεπισκοπής Αχρίδος και του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ο μητροπολίτης της Ιταλίας δικαιώθηκε, πράγματι. Χρειάστηκε, βέβαια, να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, να συναντήσει τον πατριάρχη και να λύσει φιλικά την παρεξήγηση με τον Μητροφάνη. Σε γράμμα του πατριάρχη Διονυσίου Β΄, τον Μάιο του 1551, προς τον Νεόφυτο Αχρίδος αναγνωρίζεται ο Παφνούτιος ως νόμιμος ιεράρχης· από την άλλη, κατακρίνεται ο «πρώην Καισαρείας» (ο Μητροφάνης), ότι όσα ετόλμησε να κάμει, «παρά την ημετέραν [του Διονυσίου] γνώμην ταύτα πεποίηκεν». Ο πατριάρχης δεν αμφισβητεί τις δικαιοδοσίες επί του ιταλικού χώρου (εκτός από τη Βενετία) της αρχιεπισκοπής Αχρίδος, ούτε, φυσικά, τις χειροτονίες μητροπολιτών Ιταλίας⁴.

1. Βλ. τη μαρτυρία στον Μανούσακα, *Ανέκδοτα*, σ. 7, 9.

2. Πρόκειται για τον «καρδινάλιν Μάρκελλον τον Κερβίνην», όπως τον αναφέρει ο Βελούδος, *Αποικία*, σ. 66· πρβλ. Μανούσακας, ό.π.

3. Τσιρπανλής, *Εκλογή*, σ. 74-76· Peri, *I metropoliti*, σ. 282, 312.

4. Έκδοση του πατριαρχικού εγγράφου στο Peri, ό.π., σ. 316-317.

Διακρίνει, λοιπόν, κανείς κάποιο μοίρασμα της πνευματικής εξουσίας στις ορθόδοξες κοινότητες ή παροικίες της Ιταλίας: η Βενετία ανήκει στο κλίμα της Κωνσταντινούπολης· οι υπόλοιπες περιοχές, στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος. Και στη μία και στην άλλη κατηγορία, ο ρόλος του πάπα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, μπορεί να μην ήταν πρωταγωνιστικός, διατηρούσε, ωστόσο, την τελική (ίσως τυπική) επικυρωτική σημασία του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα και πάλι ο ταλαιπωρηθείς Παφνούτιος· αφού ξεκαθάρισε τους «λογαριασμούς» του με την Κωνσταντινούπολη και την Αχρίδα, επιδίωξε και έλαβε τη συγκατάθεση του πάπα Ιουλίου Γ' (την 31.7.1553)¹.

Οφείλω εξ άλλου να σημειώσω ότι η γεωγραφική κατανομή της Ιταλίας που προανέφερα δεν έμεινε και τόσο σεβαστή. Αρκετά γρήγορα το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως θα ενδιαφερθεί π.χ. για τη ρύθμιση ανωμαλιών στην ορθόδοξη εκκλησία της Αγ. Άννας στην Αγκώνα (πρβλ. τα γράμματα του Διονυσίου Β' και του Μητροφάνη, στα 1554)².

Ο συνδυασμός των γεγονότων που περιέβαλαν τη «συμπτωματική» (;) παρουσία στην Ιταλία δύο ορθόδοξων αρχιερέων υποδηλώνει ίσως και τον αγώνα δρόμου που σπεύδει να αναλάβει η Κωνσταντινούπολη, για να μη χάσει την επιρροή της στον ελληνισμό της Διασποράς. Με μια τέτοια οπτική μπορεί να θεωρηθεί επιτυχής η επιλογή του Μητροφάνη, ενός προσώπου, που, κατά την τρέχουσα φρασεολογία, βαθμολογείται με άριστα στον τομέα των δημοσίων σχέσεων και της επικοινωνίας.

Δεν είναι πάντως και τόσο εύκολη η απάντηση στο ερώτημα, κατά πόσο οι συνέπειες από τις ενέργειες του Μητροφάνη υπήρξαν μακροχρόνιες. Οι διαπιστώσεις είναι θετικές ως προς την Αδελφότητα της Βενετίας, η οποία οριστικά και σε διευρυνόμενα πλαίσια εντάσσεται στο πατριαρχικό κλίμα. Τούτο επιτυγχάνεται, βέβαια, χάρη και στις ειδικές συνθήκες ζωής και πολιτικών σκοπιμοτήτων της Γαληνότητας. Η απουσία ακριβώς παρόμοιων συνθηκών στην υπόλοιπη ιταλική χερσόνησο, μετά

1. Την παπική βούλα εξέδωσε ο Angelo Mercati, *Una bolla di Giulio III su un vescovo dei Greci in Italia* (31 luglio 1553), *L' Oriente Cristiano e l' Unità della Chiesa* 2 (1937) 72-74 (= ο ίδιος, *Saggi di Storia e Letteratura*, τ. 2, Roma 1982, σ. 409-411)· παρεμφερούς περιεχομένου breve του ίδιου πάπα εξέδωσε ο Peri, ό.π., σ. 318 (αγνοώντας την έκδοση Mercati).

2. Μανούσακας, *Ανέκδοτα*, σ. 5· ο ίδιος, *Γράμματα πατριαρχών*, ό.π., σ. 16-18· για την ελληνική κοινότητα και εκκλησία της Αγκώνας βλ. τη βιβλιογραφία στον Τσιρπανλή, *Εκλογή*, σ. 71 σημ. 1.

τη σύνοδο του Trento (1563), επέφερε την αποδυνάμωση ή τον θάνατο των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων (πρβλ. τη σχετική αναφορά λίγο πιο πάνω).

Η στροφή της Βενετίας προς τους ορθοδόξους

Καιρός, λοιπόν, να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις στη Βενετία. Οι διεθνείς προσανατολισμοί της από το 1550 και έπειτα αλλάζουν ριζικά. Επιδιώκει πρώτα να αμβλύνει την αδιαλλαξία της λατινικής Εκκλησίας: ή με έντονες παρεμβάσεις στο αποτρόπαιο έργο της Ιεράς Εξέτασης, ή με την επιτυχή απαίτηση για εκλογή μετριοπαθών πολιτών της στη θέση του πατριάρχη της Βενετίας, ή με τη διακριτική ανοχή στην παρουσία των πολυάριθμων λουθηρανών (στην Πάδοβα ανέρχονταν γύρο στους 4.000), ή με την απαγόρευση ανακοίνωσης παπικών βουλών (όπως της 22.4.1569), που συνέθλιβαν τα δικαιώματα γερμανών, ελβετών, εβραίων και ελλήνων βενετών υπηκόων.

Έμμεσα, αλλά ανυποχώρητα, η Γαληνότατη απέρριπτε τις αυστηρές διατάξεις της συνόδου του Trento που υποβάθμιζαν την κρατική εξουσία και ενίσχυαν τα δικαιώματα ή τις σκληρές ενέργειες των κατά τόπους επισκόπων και νουντσίων. Αρκεί να σκεφθεί κανείς το περιεχόμενο της βούλας του Πίου Δ', με χρονολογία 16 Φεβρουαρίου 1564: καταργούνται οι ευμενείς για τους Έλληνες αποφάσεις του Λέοντος Ι', του Κλήμεντος Ζ' και του Παύλου Γ': οι λατίνοι επίσκοποι θα έχουν στο εξής πλήρη δικαιοδοσία πάνω στις ελληνικές εκκλησίες και στα μοναστήρια· αυτοί θα ρυθμίζουν τα της λατρείας και της πνευματικής φροντίδας των πιστών¹.

Μια τέτοια βούλα τίναζε στον αέρα την κοινωνική ηρεμία και ισορροπία, το κύρος και το γόητρο του βενετικού κράτους. Εφαρμόστηκε, βέβαια, στις ελεγχόμενες από τον πάπα ιταλικές περιοχές, με τα γνωστά αποτελέσματα εις βάρος των Ελλήνων, όχι όμως στη Βενετία. Άλλωστε πάνω από τις θρησκευτικές συζητήσεις και διαφορές οι Βενετοί έβλεπαν με ρεαλισμό τον αυξανόμενο τουρκικό κίνδυνο. Απέναντι σ' αυτόν θέλησαν να παρατάξουν, από τη δεκαετία του 1560, τους ορθοδόξους Έλληνες των βενετικών αποικιών της Ανατολής και της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Είναι γνωστές οι μυστικές επαφές της Βενετίας με τον οικουμενικό

1. Βλ. τη θαυμάσια ανάλυση των μαρτυριών στον Fedalto, *Ricerche*, σ. 85-92, 132-133 (έκδοση της παπικής βούλας της 16.2.1564).

πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Στις 3.5.1570 το Consiglio dei Dieci έγγραφε στον πατριάρχη ότι ο κοινός εχθρός ήταν οι Τούρκοι. Οι ορθόδοξοι Έλληνες πρέπει να συμπράξουν με τους Βενετούς, οι οποίοι τους παρέχουν πλήρη θρησκευτική ελευθερία. Τονίζεται μάλιστα ότι στην ίδια την πόλη της Βενετίας οι Έλληνες «hanno una chiesa et in essa essercitano li riti et consuetudini loro». Η υπόμνηση της ορθόδοξης, μη υποταγμένης στη Ρώμη, Αδελφότητας των Ελλήνων ήταν ένα ισχυρό επιχείρημα της βενετικής διπλωματίας.

Η φιλορθόδοξη πολιτική της Δημοκρατίας του Αγ. Μάρκου είχε βάλει στο περιθώριο την παπική δυσφορία¹. Προείχε το πολιτικό συμφέρον, η επιβίωση του ίδιου του κράτους. Μετά την απώλεια και της Κύπρου, η Βενετία, για να προλάβει μεγαλύτερα δεινά, δεν δίστασε, τον Μάρτιο του 1573, να κλείσει χωριστή συνθήκη ειρήνης με τους Τούρκους, γεγονός που προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών του πάπα και όλης σχεδόν της δυτικής χριστιανοσύνης².

Επιπλέον, κατά το τελευταίο τρίτο του 16ου αι., σημαντικές μεταλλαγές παρατηρούνται στους κόλπους της ηγετικής τάξης της Γαληνότατης. Τους παλαιούς συντηρητικούς πατρικίους διαδέχονται οι αδιάλλακτοι «gionani», οι οποίοι τρέφουν και εκδηλώνουν καθαρά αντιπαπικά και αντισπανικά αισθήματα³. Σε ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα εξελίσσονται στη Βενετία οι αντιδράσεις κατά της αδιάλλακτης τακτικής της Ρώμης. Το 1581 έφτασαν στο απίστευτο σημείο βενετοί αξιωματούχοι να δηλώσουν στον ποντιφικικό νούντσιο Alberto Bolognetti, ότι θα έπαιρναν τα ιερά μυστήρια από τα χέρια ελλήνων ιερέων!⁴

Οι μητροπολίτες Φιλαδελφείας

Μέσα στο ευνοϊκό αυτό κλίμα η παρουσία στη Βενετία ενός ορθόδοξου ιεράρχη, του Γαβριήλ Σεβήρου, από τα τέλη του 1577, υπήρξε καθόλα ευπρόσδεκτη. Χάρη στις έρευνες του Μ. Μανούσακα, γνωρίζουμε τις λε-

1. Τα αποδεικτικά στοιχεία στον Τσιρπανλή, *Το κληροδότημα*, σ. 160-167.

2. Fedalto, *ό.π.*, σ. 93.

3. Fedalto, *ό.π.*, σ. 96-98, 108-109· βλ. και Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, Από την φιλορθόδοξη πολιτική της Βενετίας στην ελληνική Ανατολή, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973) 295-311.

4. Aldo Stella, *Chiesa e Stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia*, Città del Vaticano 1964, σ. 38: «...quando io –testimoniava il nunzio– fussi venuto alle censure, essi [senatori] havrebbero preso i Sacramenti dai preti greci».

πτομέρειες για την εκλογή, τη χειροτονία σε μητροπολίτη Φιλαδελφείας του Σεβήρου, την περιστασιακή άφιξή του στη Βενετία, τη μόνιμη εγκατάστασή του εκεί και τη διαμόρφωση του θεσμού της διαδοχής του¹. Το κεφάλαιο των σχέσεων των εν λόγω μητροπολιτών με το οικουμενικό πατριαρχείο ή με την Αδελφότητα της Βενετίας έχει επαρκώς διερευνηθεί².

Έτσι περιορίζομαι να υπογραμμίσω από τα νέα δεδομένα τα στοιχεία που ξεκαθαρίζουν τις αρμοδιότητες του πατριαρχείου δια των μητροπολιτών πάνω στην Αδελφότητα. Και τούτο, γιατί τα προβλήματα γίνονται πιο σύνθετα, από τη στιγμή που ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας, ως ενδιαμέσος, εκφράζει ή όχι (;), με τις πράξεις ή τις διεκδικήσεις του, τη βούληση του πατριαρχείου.

Πρώτα, να υπενθυμίσω ότι εκτός από τον Σεβήρο, λόγω των ειδικών περιστάσεων της εγκατάστασής του στη Βενετία, όλοι οι διάδοχοί του εκλέγονταν από τα λαϊκά μέλη της Αδελφότητας. Ειδικότερα, ο λεγόμενος «Σύλλογος των Τεσσαράκοντα (Capitolo di 40) και Εναρίθμων (Gionta)» εξέλεγε τους μητροπολίτες, όπως και τους απλούς εφημέριους του ναού, με την πλειοψηφία των $\frac{2}{3}$ ³.

Με άλλα λόγια, η Αδελφότητα διατηρούσε πλήρη τα δικαιώματά της ως προς την εκλογή του θρησκευτικού ηγέτη της. Το ίδιο περίπου καθεστώς συναντήσαμε και στην ελληνική κοινότητα της Αγκώνας.

Μετά την εκλογή ακολουθούσε η επικύρωση και η χειροτονία με τη μέριμνα της Βενετίας και του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Έπειτα, ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας κατοικούσε μεν στη Βενετία, η έδρα του όμως παρέμενε στην ομώνυμη μικρασιατική πόλη. Σ' αυτήν άλλωστε θα επανέλθει το 1797, όταν θα διαλυθεί το βενετικό κράτος. Γι' αυτό και χαρακτηρίζεται πάντα ως έξαρχος ή επίτροπος ή τοποτηρητής του πατριάρχη στη Βενετία. Του έχουν δοθεί, βέβαια, με τη συγκατάθεση της Γαληνότητας, πνευματικά δικαιώματα επί των ορθοδόξων και της Δαλματίας και της Επτανήσου⁴. Εμφανίζεται δηλ. ως η κεφαλή της εκκλησίας των Ελλήνων της Βενετίας –και στην ουσία έτσι είναι– με την κάλυψη ενός τίτλου μιας μακρινής μητροπολιτικής έδρας.

1. Μανούσακας, *Η εν Βενετία...*, σ. 198-209.

2. *Αυτόθι*, σ. 186-190.

3. Βελούδος, *Αποικία*, σ. 19.

4. Μανούσακας, *Η εν Βενετία...*, σ. 187-188.

Οι Βενετοί απέφυγαν να ιδρύσουν μια καινούργια μητρόπολη· ούτε η Κωνσταντινούπολη επιδίωξε παρόμοια οριστική λύση, αντίθετα με ό,τι είχε συμβεί στην Αγκώνα ή την υπόλοιπη Ιταλία χάρη στη σύμπραξη της αρχιεπισκοπής Αχρίδος και της Ρώμης. Μένει κανείς με την εντύπωση ότι η προσωρινή περίπτωση του Σεβήρου μετεξελίσσεται σε μονιμότερη κατάσταση, υπό την αίρεση πάντα μιας πιθανής ανατροπής της μονιμότητας, αν η πολιτική εξουσία έπαιρνε διαφορετική απόφαση. Κάτι που πραγματικά θα συμβεί τον 18ο αι., όπως θα δούμε.

Ποιές οι συνέπειες για την Αδελφότητα; Με ζήλο διαφυλάσσει την ανεξάρτητη θέση της απέναντι στους μητροπολίτες, αλλά και στο πατριαρχείο. Στους πρώτους παρέχει προνόμια (π.χ. δικαίωμα επιλογής ιερέα ή διδασκάλου της αρεσκείας τους), τα οποία, κατά το δοκούν, τα ανακαλεί¹. Ως προς το δεύτερο, αξίζει να αναφέρω την υπόθεση σχετικά με την ανακήρυξη του ναού του Αγ. Γεωργίου σε πατριαρχικό σταυροπήγιο. Πρόκειται για μια από τις πιο εντυπωσιακές αντιπαραθέσεις Αδελφότητας - οικουμενικού πατριαρχείου.

Στα 1579, ο Ιερεμίας Β' (1572-29.11.1579) ονόμασε σταυροπήγιο του πατριαρχείου τον Άγ. Γεώργιο, για να τον κρατήσει, όπως έγραφε, «αδέσποτον και αδούλωτον εις τον άπαντα χρόνον»². Όπως έδειξε ο Μανούσακας, ο πατριάρχης με την πράξη αυτή επιδίωκε να περιορίσει την εξουσία του Σεβήρου³. Μετατρέπóταν δηλ. η Αδελφότητα σε πεδίο ανταγωνισμού για μεγαλύτερη επιρροή ανάμεσα στον νέο μητροπολιτικό θεσμό και στο κέντρο της Ορθοδοξίας.

Ποιά η στάση της Αδελφότητας; Η απόφασή της –αδιανόητη ή ακατανόητη στους μεταγενέστερους μελετητές⁴– ασφαλώς θα άφησε έκπληκτους τους πατριαρχικούς κύκλους της εποχής. Στις 15.9.1583 συνήλθε το Διοικητικό Συμβούλιο (Capitolo di XL e Gionta) και αποφάσισε, παρά τον βαθύτατο σεβασμό που είχε προς τον πατριάρχη, να απορρίψει την πρόταση περί σταυροπηγίου. Στο σκεπτικό αναφέρεται ότι ο εν λόγω ναός, μετά από άδειες του Consiglio dei Dieci και του πάπα, χτίστηκε με χρή-

1. Αυτόθι, σ. 189-190.

2. Το σιγίλλιο του Ιερεμίας Β' το εξέδωσε ο Ιωάννης Βελούδος, *Χρυσόβουλλα και γράμματα των οικουμενικών πατριαρχών*, Βενετία 1893 (φωτογραφική επανεκτύπωση: Αθήναι 1964), σ. 7-10.

3. Μανούσακας, *Η εν Βενετία...*, σ. 205-206.

4. Πρβλ. ανασκευή της άποψης του D. Geanakoplos στου Fedalto, ό.π., σ. 101-102.

ματα και ιδρώτες των μελών της Αδελφότητας. Για τους λόγους αυτούς, η εκκλησία, υποστηρίζουν, πρέπει να μείνει για πάντα «*iuspatronato della propria natione, et libera, senza che nissun altro si havesse mai a ingerir nelle cose però spettante et pertinente al suo temporal governo*».

Για να αποτραπεί στο μέλλον παρόμοια ανάμιξη, λαμβάνονται τα ακόλουθα αυστηρά μέτρα: κανείς να μη μπορεί να αλληλογραφεί με τον πατριάρχη, εν ονόματι της εκκλησίας, της Αδελφότητας ή του «έθνους» (*nation*: της κοινότητας), αν προηγουμένως τα γράμματα δεν αναγνωσθούν και εγκριθούν από το Συμβούλιο· πρέπει επίσης να φέρουν την υπογραφή του προέδρου (*gastaldo*) και όλων των μελών του Συμβουλίου (της Banca), καθώς και την επίσημη σφραγίδα της Αδελφότητας. Επιπλέον, να έχουν την επικύρωση των *Pronveditori di Comun*, στη δικαιοδοσία των οποίων είχαν περάσει οι *Scuole* (από το 1534)¹. Όλα τα παραπάνω εγκρίθηκαν από το *Capitolo* με 33 ψήφους· μόνο μία αρνητική ψήφος ρίχτηκε².

Το θέμα του σταυροπηγίου μάλλον δεν είχε συνέχεια. Η απόφαση πάντως του 1583 επιβεβαιώνει άλλη μια φορά την αμετακίνητη επιθυμία της Αδελφότητας για ανεξαρτησία απέναντι και στον ίδιο τον οικουμενικό πατριάρχη. Δεν διστάζουν οι Έλληνες αυτοί να υπενθυμίσουν –σωστά, βέβαια– τους προσωπικούς αγώνες τους, αλλά και τη βοήθεια του πάπα και της Βενετίας· να επικαλεσθούν, έμμεσα, το «*brazzo secolare*» για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων τους. Φυσικά δεν θα χρειασθεί να φτάσουν ως εκεί.

Εκτός από μικρές «αναταράξεις», η διαδρομή από το 1577 ως τις αρχές του 18ου αι., πάνω από έναν αιώνα, υπήρξε ομαλή. Η συμβίωση με τους μητροπολίτες Φιλαδελφείας στάθηκε αμοιβαία ωφέλιμη. Η οικονομική ενίσχυση της Αδελφότητας κάθε φορά προς τον Φιλαδελφείας και προς τα πατριαρχεία Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας και Ιεροσολύμων υπήρξε σημαντική. Τα αποστελλόμενα χρηματικά ποσά δεν ήταν ευκαταφρόνητα³.

Το κύρος της Αδελφότητας, από τον Μητροφάνη Καισαρείας ως τον

1. Πρβλ. Βελούδος, *Αποικία*, σ. 17.

2. Το έγγραφο δημοσίευσε ο Fedalto, ό.π., σ. 135-136 αρ. XXV.

3. Πάμπολλες οι μαρτυρίες σε πατριαρχικά και άλλα έγγραφα: Μανούσασκας, *Ανέκδοτα*, σ. 29-36, 40-45, 49-52, 76-79, 101-108, 116-124, 131-134.

Σεβήρο και τον Γεράσιμο Βλάχο, ανέβηκε σε υψηλά επίπεδα στη βενετική κοινωνία και την κρατική ιεραρχία, ανάμεσα στους διανοούμενους και την πνευματική ηγεσία του ιταλικού κόσμου¹. Γενικά θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι τα 150 χρόνια, από το 1550 ως το 1700, στοιχειοθετούν τη χρυσή εποχή της Αδελφότητας, και για την ίδια και για τις σχέσεις της με το οικουμενικό πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Γ. Εσωτερική φθορά και ραγδαία παρακμή (1712-1800)

Η αποδυνάμωση θεσμών και αξιών θα ξεκινήσει από τον θρησκευτικό ηγέτη της κοινότητας, τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας. Πρόκειται για τον γνωστό Μελέτιο Τυπάλδο (1685-1713). Ο βίος και η πολιτεία του είναι γνωστά. Η βιβλιογραφία γι' αυτόν δεν είναι μικρή²: πολύ περισσότερο ίσως είναι το ανέκδοτο υλικό στα αρχεία του Βατικανού και της Βενετίας. Εδώ ενδιαφέρει να σταθμίσομε το πλήγμα που υπέστη η Αδελφότητα και το πατριαρχείο από τις πράξεις του Τυπάλδου. Κατά τη δεκαετία του 1690 εκδηλώθηκαν τα λατινόφιλα αισθήματα του μητροπολίτη: τότε υπέγραψε και την ομολογία πίστεως προς τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία: προκάλεσε επίσης την έκδοση παπικών βουλών που απέβλεπαν στην ένταξη του Αγ. Γεωργίου στη λατινική δικαιοδοσία. Από το 1699 οι συγκρούσεις της Αδελφότητας με τον Τυπάλδο υπήρξαν σκληρές³. Κατέληξαν οριστικά σε αγεφύρωτη διάσταση.

Οι βενετικές αρχές, από την άλλη μεριά, υποστήριξαν τη φιλοκαθολική πολιτική του Τυπάλδου και απαιτούσαν την υπογραφή ομολογίας πίστεως προς τον πάπα εκ μέρους των ελλήνων ιερέων. Η στάση αυτή της Βενετίας ερμηνεύεται από τις επιτυχίες της κατά των Τούρκων (συνθήκη Κάρλοβιτς-1699) και την ανακατάληψη της Πελοποννήσου (1684-1715)⁴. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, οι Βενετοί είχαν διαπιστώσει ότι το Φανάρι ελεγχόταν σχεδόν πλήρως από τους Τούρκους. Ο πατριάρχης δεν μπο-

1. Για τον Σεβήρο βλ. όσα γράφει ο Fedalto, ό.π., σ. 104-106· για τον Βλάχο βλ. τη μονογραφία του Β. Ν. Τατάκη, *Γεράσιμος Βλάχος ο Κρης (1605/7-1685)*, Βενετία 1973, σ. 13-27.

2. Πρβλ. Μ. Ι. Μανούσακας, *Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953)*, *Τα Ιστορικά* 11 (1989) 258 σημ. 80.

3. Cecchetti, *La Repubblica*, τ. 2, σ. 355-356· Βελούδος, *Αποικία*, σ. 83-87.

4. Μανούσακας, *Η εν Βενετία...*, σ. 192· ο ίδιος, *Επισκόπηση*, σ. 258.

ρούσε πια να φανεί άμεσα χρήσιμος, όπως άλλοτε, στη Γαληνότατη. Και το πιο σοβαρό: η Δαλματία με τους 50.000 ορθόδοξους - σλάβους και τις 190 περίπου κοινότητες είχε περάσει από τις αρχές του 18ου αι. στη σφαίρα της πνευματικής και πολιτικής επιρροής της Μόσχας. Ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας, το οικουμενικό πατριαρχείο και μερικές εκατοντάδες έλληνες ορθόδοξοι της πόλης αποτελούσαν αμελητέα ποσότητα για τη Βενετία μπροστά στον σλαβικό όγκο¹.

Όπως και αν έχει η υπόθεση, το οικουμενικό πατριαρχείο αναγκάστηκε να δώσει ριζική λύση στο πρόβλημα Τυπάλδου. Ο πατριάρχης Κύριλλος Δ΄ (1711-1713) «συνοδική γνώμη», στις 10.6.1712, καθήρεσε τον Φιλαδελφείας από κάθε ιερατικό αξίωμα και τον αφόρισε από το σώμα της Εκκλησίας². Το επόμενο έτος ο Τυπάλδος πέρασε στην άλλη ζωή (6.5.1713).

Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε τα αποτελέσματα του αφορισμού. Αναμφισβήτητα η πατριαρχική αυτή χειρονομία δεν έφερε τη γαλήνη στην Αδελφότητα. Άλλη μια φορά αποδεικνύεται ότι ρυθμιστικός αποκλειστικά παράγοντας για την ομαλή λειτουργία της κοινότητας παρέμενε η βούληση της βενετικής πολιτείας, η οποία ως την 31.8.1780 απαιτούσε την καθολολόγηση πίστεως προς τη Ρώμη³.

Έτσι κατά τον 18ο αι. ταλαιπωρήθηκαν και ταλανίστηκαν οι Έλληνες της Βενετίας όσο ποτέ άλλοτε, και σε διάρκεια χρόνου και ως προς το βάθος του εσωτερικού διχασμού. Είναι σαν να έχουμε την περίπτωση Τριζέντου σε εκατονταπλάσια κλίμακα. Με ειλικρίνεια οφείλομε να αναγνωρίσουμε το κοινό σημείο: ότι τα μεγαλύτερα δεινά της Αδελφότητας προήλθαν από μερικά μέλη της που θέλησαν, χρησιμοποιώντας τον μανδύα του πάπα, να εξωραϊσουν τα συμφέροντα και τις φιλοδοξίες τους.

Και είναι αλήθεια πως η Ρώμη (και στις δυο γνωστές περιπτώσεις, Τριζέντου και Τυπάλδου) δεν κράτησε τα προσχήματα. Εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο τις ευκαιρίες. Με κάθε μέσο προστάτεψε τους «νεόφυτους», με βούλες και διπλωματικές παρεμβάσεις στη Βενετία, οξύνοντας τις αποσχιστικές τάσεις σε μια χριστιανική κοινότητα, που απέφευγε μάλιστα τις

1. P. Pisani, *I cristiani di rito orientale a Venezia e nei possedimenti veneziani* (1439-1791), *Ateneo Veneto* 20 (1897) 372, 374-375.

2. Βελούδος, *Αποικία*, σ. 88.

3. Αυτόθι, σ. 102· Μανούσακας, *Επισκόπηση*, σ. 259.

προκλήσεις κατά των Λατίνων (πρβλ. τις υποδείξεις του Καισαρείας Μητροφάνη).

Ειδικά τον 18ο αι. παρατηρείται, θα έλεγα, μια υστερία στη Ρώμη κατά των «σχισματικών» Ελλήνων της Βενετίας. Είναι γνωστές οι βούλες των παπών Κλήμεντος ΙΑ΄ (της 9.2.1709 και 13.5.1713), Κλήμεντος ΙΓ΄ (της 27.2.1762, 22.1.1763, 30.4.1763 και 31.12.1763) και Πίου Στ΄ (της 7.12.1782), με τις οποίες κατηγορούνταν σκληρά οι ορθόδοξοι του Αγ. Γεωργίου¹. Ακόμη και το αθώο φιλοκαθολικό κείμενο του ουνίτη Pietro Pompilio Rodotà για την ελληνική κοινότητα της Βενετίας, που περιλαμβάνεται στον τρίτο τόμο του σημαντικού έργου του (in Roma 1763)², θεωρήθηκε ευμενές για τους «σχισματικούς» και πονηρούς Έλληνες, που ξεγέλασαν τον πάπα ως προς τα αληθινά φρονήματά τους. Για το κείμενο αυτό ο Rodotà υπέστη αυστηρή κριτική³.

Τα πάντα, λοιπόν, σαν να είχαν συνωμοτήσει κατά της Αδελφότητας: τα ίδια τα μέλη της, η Βενετία, η Αγία Έδρα, οι διεθνείς πολιτικοστρατιωτικές συγκυρίες. Η Γαληνότητα με γοργά βήματα προχωρούσε στον εκ-

1. Πλουμίδης, Αι βούλλαι, σ. 234-235, 254-266.

2. Pietro Pompilio Rodotà, *Dell' origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia*, τ. 3, in Roma 1763, σ. 220-226.

3. Ο κριτής –χωρίς να μνημονεύεται το όνομά του– σε 22 χειρόγραφες σελίδες προβαίνει αρχικά σε γενικές παρατηρήσεις· έπειτα, επικεντρώνει την κριτική του, με 13 εκτενή ή βραχεία σχόλια (*annotazioni*), σε όσα αναφέρει ο Rodotà (σ. 222-226) για την εκλογή του Γαβριήλ Σεβήρου, τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Φιλαδελφείας, τη συμπεριφορά του Μελέτιου Τυπάλδου, την επέμβαση της Βενετίας το 1751 (διάβαζε: 9.8.1741) για τον διορισμό λατίνου βικαρίου στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου, για την εκλογή (το 1761) σε μητροπολίτη του Γεωργίου-Γρηγορίου Φατσέα· ακολουθεί σε 24 σελίδες αναλυτική απάντηση του Rodotà· συνεχίζεται η διαμάχη με την ανταπάντηση (σε 8 σελίδες) από τον πρώτο κριτή· ακολουθούν (σε 14 σελίδες) «osservazioni sopra il capitolo del Rodotà e sopra le annotazioni e la risposta alle medesime», από τρίτο μάλλον πρόσωπο. Όλα αυτά βρίσκονται στο *Archivio Storico «de Propaganda Fide»*: *Miscellanea Diverse*, vol. 35, χωρίς αριθμ. φ. ή σ. [Σε δική μου αρίθμηση, με μολύβι, τα προαναφερθέντα καλύπτουν τα φφ. 22' - 56'']. Να υπενθυμίσω ότι ο Rodotà διητέλεσε μαθητής του ελληνικού κολλεγίου της Ρώμης (1718-1729)· για τη ζωή και το έργο του βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Το ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 147-149· βλ. και τις ειδικές μελέτες των: Cirillo Korolevskij, *Qualche cosa su Pietro Pompilio Rodotà, la sua famiglia e la sua patria*, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 4 (1950) 236-245, και Mario Borretti, *Pietro Pompilio Rodotà e la sua «Storia del Rito Greco in Italia»*, *Atti del 4° Congresso Storico Calabrese*, Napoli 1969, σ. 343-363.

φυλισμό και τη διάλυση της κρατικής δομής της. Την ακολουθούσε ασθμαίνοντας, με πληγές ανοιχτές στο σώμα της, η Αδελφότητα του Αγ. Νικολάου. Ούτε το βενετικό διάταγμα του 1780 (βλ. πιο πάνω), ούτε και η εκλογή του τελευταίου μητροπολίτη Φιλαδελφείας μπόρεσαν να αναστρέψουν την καθοδική πορεία της παρακμής.

Θα επιβιώσει, βέβαια, τον επόμενο αιώνα η ελληνική κοινότητα, διατηρώντας τη μνήμη των παλαιών λαμπρών ημερών. Δεν θα απαλλαγεί όμως από τις εσωτερικές έριδες, ενώ ο αριθμός των μελών της συνεχώς λιγοστεύει. Τα προβλήματα θα μεγαλώνουν μαζί με τον οικονομικό μααρασμό. Το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως θα συνεχίσει την πνευματική εποπτεία του, τη στελέχωση του Αγ. Γεωργίου με ικανούς ιερείς, την αποστολή ειδικών εξάρχων. Η κοινότητα από καιρό σε καιρό ανταποκρίνεται στις υλικές ανάγκες του πατριαρχείου στέλλοντας διάφορα χρηματικά ποσά. Θα μείνει ωστόσο στα χαρτιά η ωραία ιδέα του μεγάλου πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ για τη σύσταση στη Βενετία ανώτερης Θεολογικής Σχολής (το 1902)¹.

Αυτό υπήρξε και το τελευταίο αισιόδοξο όραμα που κινήθηκε στα σύννεφα μεταξύ Βενετίας-Κωνσταντινούπολης.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε κανείς να καταλήξει σε μερικές διαπιστώσεις, όπως:

α) Η παρουσία των Ελλήνων στη Βενετία, η ίδρυση της Αδελφότητας (το 1498), το χτίσιμο του ναού του Αγ. Γεωργίου συνάπτονται άμεσα με την ενεργητικότητα και τις πρωτοβουλίες του ελληνικού στοιχείου της πόλης, με τις πολιτικές σκοπιμότητες και τους διεθνείς προσανατολισμούς της Γαληνότατης, με το πνεύμα ανοχής της Ρώμης βασισμένο στο φλωρεντινό *decreto*. Η σκληρότητα των πατριαρχών της Βενετίας αμβλύθηκε από τις παρεμβάσεις των παπικών νουντσίων και του Συμβουλίου των Δέκα.

β) Τα εν λόγω γεγονότα συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση ανεξάρτητου και αυτόνομου πνεύματος στα λαϊκά μέλη που απήρτιζαν το Διοικητικό Συμβούλιο (*Capitolo di 40 con Gionta*) της Αδελφότητας.

1. Βλ. λεπτομέρειες στον Μ. Ι. Μανούσακα, Γράμματα των τελευταίων οικουμενικών πατριαρχών (1878-1950) προς την ελληνική κοινότητα της Βενετίας, *Θησαυρίσματα* 16 (1979) 7-38 (ιδίως σ. 16-18, 36-37).

Αυτά μαθήτευσαν, με ικανοποιητική απόδοση, στην τέχνη της εξισορρόπησης των πιέσεων ανάμεσα στις δύο μεγαλύτερες εξουσίες της εποχής τους, της Βενετίας και της Αγ. Έδρας.

γ) Το οικουμενικό πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης επιδίωξε να δηλώσει την παρουσία του στην Αδελφότητα μισό και περισσότερο αιώνα μετά την ίδρυσή της. Η καθυστέρηση, οφειλόμενη στις νέες συνθήκες που επέβαλε η οθωμανική κατάκτηση, δεν προκάλεσε αντιδράσεις. Άλλωστε ο πατριαρχικός έξαρχος που φτάνει στη Βενετία εξασφαλίζει, χάρη στη συμβιβαστική συμπεριφορά του και στην προσαρμοστικότητα των διεκδικησέων του, την ενθουσιώδη συναίνεση τόσο της Βενετίας όσο και της Ρώμης: Έτσι ανάμεσα στις δύο αυτές εξουσίες παρεμβάλλεται και μια τρίτη για την Αδελφότητα, από το 1550 και έπειτα, εκείνη της μακρινής Κωνσταντινούπολης.

δ) Στο θέμα της επιλογής του ανώτερου θρησκευτικού ηγέτη, η κοινότητα της Βενετίας καθυστέρησε χρονικά σε σύγκριση με τους Έλληνες του υπόλοιπου γεωγραφικού χώρου της Ιταλίας. Από το 1536 τουλάχιστο η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Αγκώνας, σε «συνεργασία» με την αρχιεπισκοπή Αχρίδος, εκλέγει τον δικό της μητροπολίτη, του οποίου η δικαιοδοσία απλώνεται σε όλη την Ιταλία, πλην Βενετίας. Το γεγονός αυτό πιθανώς να συνέβαλε στην επιτάχυνση της επικοινωνίας Κωνσταντινούπολης-Αδελφότητας του Αγ. Νικολάου. Η τραχεία αντίδραση του πατριαρχικού εξάρχου (του Μητροφάνη Καισαρείας) προς την εκλογή του νέου μητροπολίτη Ιταλίας το 1548 (του Παφνούτιου) υποδήλωνε την αμφισβήτηση των ορίων της πνευματικής δικαιοδοσίας επί της ιταλικής χερσονήσου εκ μέρους της Κωνσταντινούπολης εις βάρος της Αχρίδος. Ο διακανονισμός μεταξύ τους θα γίνει στα 1551, με κάποιες «σιωπηρές» επιφυλάξεις από το οικουμενικό πατριαρχείο.

ε) Τα δικαιώματα της Αδελφότητας της Βενετίας παρέμειναν σεβαστά και μετά την εγκατάσταση των μητροπολιτών Φιλαδελφείας. Εκτός από τον πρώτο (τον Γαβριήλ Σεβήρο), οι μητροπολίτες αυτοί εκλέγονταν από το Διοικητικό Συμβούλιο, με την πλειοψηφία των $\frac{2}{3}$, όπως συνέβαινε και με την εκλογή των απλών εφημερίων του Αγ. Γεωργίου. Παρόμοια σχεδόν διαδικασία (εκλογή από τα λαϊκά μέλη της κοινότητας) έχουμε και στην περίπτωση του μητροπολίτη Ιταλίας στην Αγκώνα. Η Αδελφότητα του Αγ. Νικολάου εξ άλλου μπορούσε να εκχωρεί ή να ανακαλεί στους εν λόγω μητροπολίτες ειδικές προνομίες (όπως επιλογή του προσώπου για τη θέση του εφημερίου ή του διδασκάλου). Τύποις ο Φιλαδελφείας εθεωρείτο ως εκπρόσωπος, έξαρχος ή τοποτηρητής του οικουμενικού πατριάρχη

στη Βενετία· δεν είχε ιδρυθεί δηλ. για τους ορθόδοξους της πόλης ξεχωριστή μητροπολιτική έδρα. Στην ουσία πάντως ο μητροπολίτης αυτός, με την ευμενή ανοχή της βενετικής πολιτείας, ασκούσε πλήρη τα καθήκοντα που του έδινε το αξίωμά του. Η ανεξάρτητη, από την άλλη μεριά, θέση της κοινότητας απέναντι στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως επιβεβαιώνεται, μόλις το δεύτερο προβεί σε ενέργεια χωρίς την προηγούμενη συγκατάθεση της πρώτης (όπως συνέβη με τη μη αποδοχή της ανακήρυξης σε πατριαρχικό σταυροπήγιο του Αγ. Γεωργίου).

στ) Η διατήρηση των χαρακτηριστικών της ταυτότητας της Αδελφότητας και των σχέσεών της με την Κωνσταντινούπολη οφείλεται κατ' εξοχήν στην πρόταξη του κρατικού συμφέροντος εκ μέρους της Βενετίας. Οι άκαμπτες αποφάσεις της συνόδου του Trento δεν βρήκαν θερμή υποδοχή στη Γαληνότατη. Η μη εφαρμογή τους εδώ και η διαμορφωθείσα φιλορθόδοξη πολιτική των Βενετών έσωσαν την Αδελφότητα από την ισχυρή αφομοιωτική δύναμη της καθολικής Εκκλησίας. Η έκλειψη της μητρόπολης της Ιταλίας και όλων σχεδόν των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στον ιταλικό χώρο δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολιών, για το τί περίμενε την Αδελφότητα από το 1563 και έπειτα. Στην καλύτερη περίπτωση, θα διχάζονταν οι Έλληνες σε ουνίτες και ορθόδοξους και θα κατέληγαν σε δύο διαφορετικές εκκλησίες, όπως έγινε στο Λιβόρνο, στη Μάλτα κ.α.

ζ) Τα ισχυρότερα πλήγματα που υπέστη η Αδελφότητα, ώστε να κλονισθεί η αξιοπιστία της και να αμφισβητηθεί η αυτονομία της, προήλθαν από εσωτερικές έριδες, και μάλιστα από τους θρησκευτικούς ηγέτες της. Και ο ιερέας Τριζέντος και ο μητροπολίτης Τυπάλδος δεν διαχώρισαν τη θέση τους ως λατινόφρονες, ούτε αποχώρησαν ήρεμα από την ενεργό δράση. Και οι δύο θέλησαν να οδηγήσουν υποχρεωτικά το ποίμνιό τους στη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Για την επιτυχία του σκοπού τους δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν το «brazzo secolare», είτε του πάπα είτε του δόγη. Στην περίπτωση του Τριζέντου το οικουμενικό πατριαρχείο κατάφερε, με ευφυείς πράγματι ελιγμούς αλλά και χάρη στις διεθνείς συγκυρίες, να αποτρέψει την καταστροφή. Στη δεύτερη περίπτωση, ο πατριαρχικός αφορισμός του Τυπάλδου δεν επέφερε την επιθυμητή ηρεμία στην κοινότητα. Η Βενετία συνέδεε τώρα τα συμφέροντά της με άλλους παράγοντες. Έτσι δεν μπόρεσε να πηδήσει έξω από τη σκιά του πάπα. Η στάση της καταδεικνύει, άλλη μια φορά, τον ρυθμιστικό ρόλο που είχε πάντα στη διαμόρφωση της ζωής της Αδελφότητας. Οι Έλληνες της Βενετίας πέρασαν τον 18ο αι. σε βαθιά κρίση, ταλαιπωρούμενοι, πιστοί πάντως συνοδοιπόροι στον κατήφορο της παρακμής της Γαληνότατης. Οι ταπεινοί ενορίτες

του Αγ. Γεωργίου, παρά τις ταπεινώσεις που δοκίμασαν, παρέμειναν ορθόδοξοι, *non uniti, ma sotto specie di unione* που ποτέ δεν έγινε. Την αποστροφή τους προς τις συνεχείς πιέσεις της Ρώμης την κατέστησαν εντονότερα γνωστή, όταν απουσίασαν επίτηδες από τη θρησκευτική τελετή με την ευκαιρία της εκλογής σε πάπα του Πίου Ζ' (14.3.1800) στο μοναστήρι του San Giorgio Maggiore της Βενετίας¹. Θα χρειαστούν πολλά χρόνια από τότε, πάνω από 150, για να κάμει ο οικουμενισμός τα πρώτα βήματα προς τα εμπρός, με αρκετά όμως πάλιπισωγυρίσματα.

1. Cecchetti, *La Repubblica*, τ. 1, σ. 473.

RIASSUNTO

LA COMUNITÀ GRECO-ORTODOSSA DI VENEZIA E IL PATRIARCATO ECUMENICO DI COSTANTINOPOLI (XV-XVIII sec.)

Saggio interpretativo di istituzioni e fatti

di

Zacharias N. Tsirpanlis

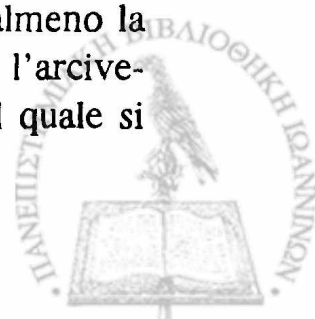
Le conclusioni dell' Autore sono le seguenti:

a) La presenza dei Greci a Venezia, la fondazione della Confraternita di S. Nicolò (nel 1498), la costruzione di S. Giorgio si includono immediatamente nell'attività e nelle iniziative dell'elemento ellenico della città, in stretto legamento alle opportunità politiche e gli orientamenti internazionali della Serenissima, allo spirito anche di tolleranza di Roma basato sul decreto fiorentino.

b) Gli avvenimenti in questione contribuirono decisamente alla formazione di uno spirito indipendente ed autonomo nei membri laici che costituivano il consiglio di amministrazione (*Capitolo di XL con Gionta*) della Confraternita. Questi si dimostrarono capaci all'arte di equilibrare le pressioni tra le due grandi potenze della loro epoca, Venezia e la Santa Sede.

c) Il patriarcato ecumenico di Costantinopoli cercò di dichiarare la sua presenza alla Confraternita più di mezzo secolo dopo la sua fondazione. Il ritardo, dovuto ai nuovi patti che impose la conquista ottomana, non suscitò reazioni. D'altronde l'esarca patriarcale che giunge a Venezia si assicura, grazie al suo comportamento conciliante e all'adattamento delle sue rivendicazioni, l'assenso tanto di Venezia quanto di Roma. Così tra queste due potenze ne interferisce anche una terza per la Confraternita —dal 1550 in poi—, quella della lontana Costantinopoli.

d) Sul tema della scelta del capo supremo religioso, la comunità ritardò in confronto ai Greci del rimanente territorio italiano. Dal 1536 almeno la comunità greco-ortodossa di Ancona, in «collaborazione» con l'arcivescovato di Ohrid, elegge il suo metropolita, la giurisdizione del quale si

estende in tutta l'Italia, tranne che a Venezia. Questo fatto probabilmente contribuì ad accelerare la comunicazione tra Costantinopoli e comunità di S. Nicolò. La dura reazione dell'esarca patriarcale (di Mitrofanis di Cesarea) riguardo l'elezione del nuovo metropolita d'Italia nel 1548 (di Pafnuzio) accennava la contestazione dei limiti della giurisdizione spirituale sulla penisola italiana da parte di Costantinopoli a danno di Ohrid. Il regolamento tra loro avverrà nel 1551, con alcune riserve «tacite» da parte del patriarcato ecumenico.

e) I diritti della Confraternita di Venezia rimasero rispettati anche dopo l'insediamento del metropolita di Filadelfia. Tranne il primo (Gabriele Seviros), questi metropolitani venivano eletti dal consiglio di amministrazione, con la maggioranza dei $\frac{2}{3}$, come accadeva anche per l'elezione dei semplici cappellani di S. Giorgio. Una procedura quasi simile (elezione da parte dei membri laici della comunità) abbiamo anche nel caso del metropolita d'Italia ad Ancona. In termini formali, il metropolita di Filadelfia veniva considerato come rappresentante, esarca o luogotenente del patriarca ecumenico a Venezia: non era stata fondata cioè per gli ortodossi della città una sede arcivescovile separata. In sostanza tuttavia questo metropolita, con la benevole tolleranza della Repubblica, esercitava completamente i doveri che gli dava la sua carica.

f) La conservazione delle caratteristiche dell'identità della Confraternita e dei suoi rapporti con Costantinopoli è dovuta per eccellenza all'anteporre l'interesse pubblico da parte di Venezia. Le rigide decisioni del concilio di Trento non trovarono accoglienza calorosa nella Serenissima. La loro mancata applicazione e la politica filo-ortodossa dei Veneziani salvarono la Confraternita dal forte potere assimilativo della Chiesa cattolica. La scomparsa della sede del metropolita d'Italia e di quasi tutte le comunità greco-ortodosse nel territorio italiano non lascia ombre di dubbio su che cosa attendesse la Confraternita dal 1563 in poi. Nel caso migliore, i Greci si sarebbero divisi in uniati ed ortodossi e sarebbero andati a finire in due chiese differenti, come avvenne a Livorno, a Malta e altrove.

g) I colpi più forti che subì la Confraternita, al punto che fu scossa la sua credibilità e fu messa in dubbio la sua autonomia, provennero da discordie interne, e soprattutto dai suoi capi religiosi. Sia il cappellano Trizentos sia il metropolita Tipaldos non separarono la loro posizione come cattolici o filolatini, nè si allontanarono tranquillamente dalla partecipazione attiva. Entrambi vollero guidare obbligatoriamente il loro gregge alla Chiesa cattolica. Per la riuscita del loro scopo non esitarono ad utilizzare il «braccio

secolare», sia del papa che del doge. Nel caso di Trizentos il patriarcato ecumenico riuscì, con manovre veramente ingegnose ma anche grazie alle circostanze internazionali, ad evitare il disastro. Nel secondo caso, la scomunica patriarcale di Tipaldos non portò la tranquillità desiderata nella comunità. Venezia collegò ora i suoi interessi ad altri fattori. Così non poté saltare fuori dall'ombra del papa. I Greci di Venezia trascorsero il XVIII sec. in una crisi profonda, travagliati, fedeli, però, compagni di viaggio nel declivio della Serenissima decadente. Gli umili parrocchiani di S. Giorgio rimasero ortodossi, *non uniti, ma sotto specie di unione* che non avvenne mai. La ripugnanza verso le continue pressioni di Roma la resero maggiormente nota, quando si assentarono di proposito dalla funzione religiosa in occasione della scelta del papa Pio VII (14.3.1800) nel monastero di S. Giorgio Maggiore di Venezia. Occorreranno molti anni dopo di allora, più di cento cinquanta, perché faccia l'*ecumenismo* i primi passi in avanti, di nuovo però con tanti ritorni indietro.

Università di Ioannina
Dipartimento di Storia

